VOL. XXIII PART III

THE JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY



SEPTEMBER 1937

PATNA

P· 'LISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 5

Society
Issue)

HANAN
carrying

Office Library
for India in
d a Plan

rch Society

PATNA

Price Ten Rupees

Dr. Buchanan's Survey Reports

1. An Account of the District of Purnea

In 1809-10

By FRANCIS BUCHANAN

Edited from the Buchanan MSS. in the India Office Library with the permission of the Secretary of State for India in Council

By V. H. JACKSON, M.A.

Indian Educational Service

Price Ten Rupees

2. An Account of the District of Shahabad

In 1812-13

By FRANCIS BUCHANAN

Edited from the Buchanan MSS. in the India Office Library with the permission of the Secretary of State for India in Council

Price Nine Rupees

To be had of the Patna Law Press, Patna

Published by the Bihar and Orissa Research Society

PATNA

APPENDIX TO J. B. O. R. S. VOL. XXIII

VIGRAHAVYĀVARTTANĪ

By

ĀCHĀRYA NĀGĀRJUNA

WITH THE AUTHOR'S OWN COMMENTARY

Edited by

K. P. JAYASWAL

AND

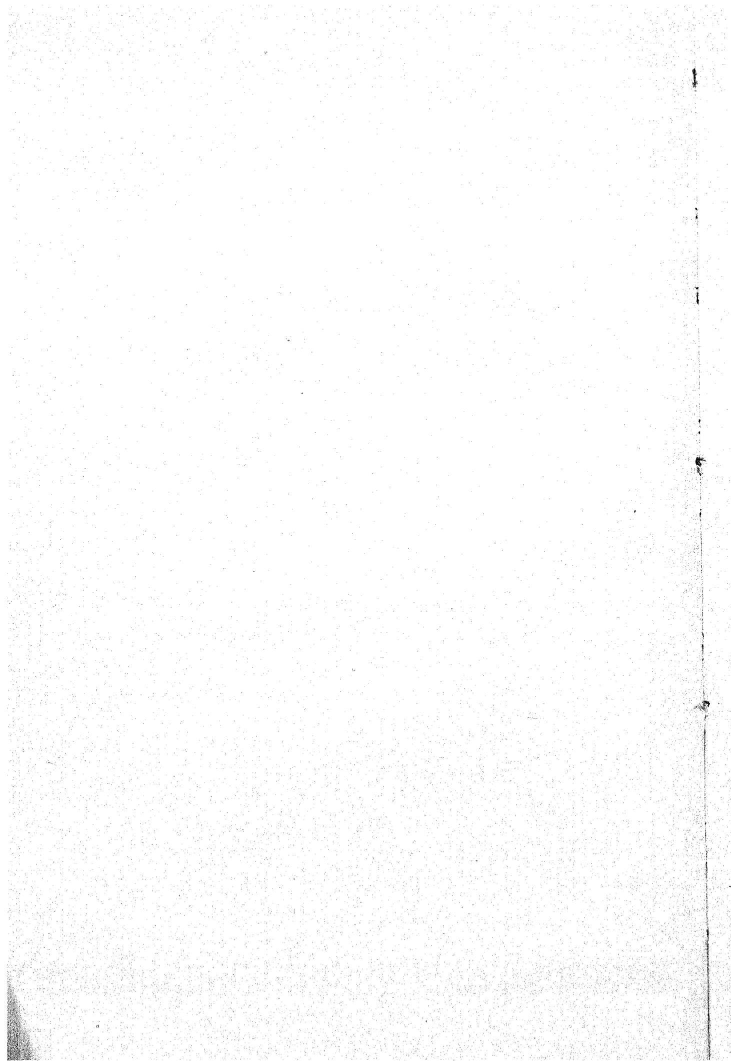
RĀHULA SĀṄKṚITYĀYANA

नागार्जुनकृता

विग्रहव्यावर्त्तनी

स्वोपज्ञवृत्त्या समेता

काशीप्रसादजायसवाल-राहुलसांकृत्यायनाभ्यां
सम्पादिता



PREFACE

Nāgārjuna, the revolutionary philosopher and founder of Mādhyamika school of Buddhism was born in a Brahmin family in the country of Vidarbha (modern Berar) according to Tibetan authors[1]. He was contemporary of a Śātavāhana to whom he wrote a letter (Suhṛllekha), a translation of which is found both in Tibetan and Chinese. Śātavāhana is "the title adopted by the rulers of the Andhra dynasty which held sway in southern India from the middle of the 3rd Century B. C. until the beginning of the 3rd Century A. D." I think Dr. Winternitz is right in assuming Nāgārjuna to be a contemporary of Gautamīputra Yajñaśrī who reigned in 166—196 A.D. He mostly lived in Dhānyakaṭaka (Dharanikot, Dt. Guntur, Madras) and Śrīparvata (Nāgārjunī Konda, Dt. Guntur) and according to Tārānātha, he built a monastery at the former place.[2] From his works like Mādhyamika-Kārikā, Yuktiṣaṣṭhikā, Śūnyatāsaptati and the present work, we know him as a great philosopher; but Nāgārjuna was known in India and in Buddhist countries outside India, as a magician and alchemist too; and perhaps it was due to his association that in later times Śrīparvata became a most sacred

[1] See *History of Indian Literature* by Winternitz, vol. II, pp. 346-48.

[2] *History of Buddhism in India* by Lama Tārānātha (b. 1574 A.C.) (Tibetan, Tashi-lhun-po block-print) p. 38*a*.

seat of the Tāntrika cults of both Hinduism and Buddhism. The siddhas (adepts or mystic magicians) of Śrīparvata were famous for their magical powers in ancient days as it is evident from Mālatimādhava[1], Kādambarī[2] and other poetical works. According to the Vajrayānists (Tāntrika Buddhists), Dhānyakaṭaka was the place where the Buddha turned the third wheel of law of Vajrayāna sixteen years after his enlightenment[3]. In recent excavations there have been discovered many relics at Nāgārjunī Kondā, but they show more the relation of the place with Hīnayāna than with Mahāyāna. Though we have, of course, got Tāntrika and other works ascribed to Nāgārjuna in Tibetan Tanjur and Chinese Tripiṭaka, but they seem to be creations of others who put the name of the celebrated philosopher to enhance the authority of the works.

In going through the pages of Mādhyamika-Kārikā and this work, we know that Nāgārjuna's idea was not to have an innovation in Buddhistic thought. His Śūnyatā or voidness was nothing but a logical corollary of *Pratītya-samutpāda*, i.e., dependent origination or discontinuous-continuation. The Buddha saw "impermanence in everything (*sabbaṁ Aniccaṁ*). According to him, all changes were without any permanent substratum. In the light of this he has to change the law of cause and effect into that of *Pratītya-samutpāda* (origination of the successor

[1] *Mālatimādhava* I, p. 7; VIII, p. 195; X, p. 235. (Nirnayasagar Press, 5th edition).

[2] *Kādambarī*—(Nirnayasagar, 7th ed., p. 399).

[3] *History of Buddhism* by Hbrug-pa-dma-dkar-po (b. 1526 A.C.) Lhasa block-print, p. 14b-15a.

after the extinction of the predecessor). In fact all the mental and physical phenomena are devoid of any permanent substance like matter or ego. This was Buddha's own conception and Nāgārjuna's Śūnyatā or *Voidness* is only a more appropriate word for that conception.

We can thus understand well, why Nāgārjuna's heart overflowed with gratitude to the Master. As is shown by the last kārikā of this work:—"Who proclaimed dependent origination, *Voidness*, middle path with many meanings, I bow before him, the matchless Enlightened One."

Nāgārjuna took the original ideas of *Pratītya-samutpāda*, *Anitya*, *Anātman* with their implications and made a general application of them into all fields. The natural repercussion of such a general application seems to be destructive to many moral and religious observances of the Buddhists themselves; some of whom made a common cause with the non-Buddhists to assail Nāgārjuna's theory. But Nāgārjuna did not mean any harm to the moral and religious observances as it is clear by his last stanza (71) of the present work with its commentary. In fact, it was to make room for such observances that he laid special stress on the old two divisions of reality—the empirical and ultimate realities. For the practical purposes the empirical (Saṁvṛti) reality was as true as the ultimate one. All the solid things, like our chair, table and foodstuffs, are not solid at all. In ultimate analysis they are found to be only electrons or neutrons, where they lose all their phenomenal existence and become a mere force. Observed from a physicist's point, the chair and its seater, food and its

eater are not what they are seen to be by our ordinary eyes, but chair and food are quite good and useful for a tired or hungry person. That was the standpoint of Nāgārjuna about the moral and other rules. But he knew that the difference of the empirical and ultimate realities cannot be compromised, and that the reality has itself preferred to retain such a dual aspect.[1]

Nāgārjuna is said to be the inventor of the pneumatic verses (Kārikās)—the verses where both the brevity of aphorisms (Sūtra) and advantage of metre to the memory are combined. His Mādhyamika-kārikā is composed in Anuṣṭup and the kārikās of the present work are in Āryā metre. The verses in these works are not so polished as we find in later works composed in kārikās, which shows its being the first attempt in that field. The prose of the commentary of *vigrahavyāvarttanī* also shows the same defects for the same reason.

By comparing *vigrahavyāvarttanī* (V. V.) with *Pramāṇa-sāmānyaparīkṣā* of NyāyaSūtra (N.S.) and Vātsyāyana-Bhāṣya (V.B.) (2 : 1 : 8—19), it is clear that the latter two works are criticising the former one.

N.S.	V.B.	V.V.
त्रैकाल्यासिद्धेः (४) (१२)		त्रैकाल्यप्रतिहेतुः त्रैकाल्ये प्रतिषेधवाची (७०)
	पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धौ	पूर्वं चेत् प्रतिषेधः (२०)
पश्चात् सिद्धौ (१०)	पश्चात् सिद्धौ (१२)	अथ पश्चात् प्रतिषेधः (२०)

[1] Dharmakīrti, too—
यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम् । (PV. ३।२१०)

युगपत् सिद्धौ (११)	युगपत् सिद्धौ (१२)	अथ युगपत् प्रतिषेध-प्रतिषेध्ये (२०)
	अनवस्था (१७)	अनवस्था (३२)
प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसंग (१७)		अन्यैः प्रमाणैः प्रसिद्धिरनवस्थाप्रसङ्गः (३२)
	विशेषहेतुः (१९)	विशेषहेतुः (३)
प्रतिषेधः (१२–१५)	प्रतिषेधः (१२,१४)	प्रतिषेधः (२,५, ११–१६,२०,२३, २५–२७,६१–६५, ७०)
	प्रत्यक्षादिभिः . . . उपलब्धिः (१९)	उपलभेज्यं. . . . . प्रत्यक्षादिभिः (३०)
प्रमेयसिद्धिः (१८)		प्रमेयाणां सिद्धिः (३१)

Invalidity of Pramāṇa (source of knowledge) for the establishment of the theory of voidness is the chief theme of the *Vigrahavyāvarttanī*. In his first 20 verses he gives all the objections against his theory of voidness, which proposes to refute the reality of existence and the source of real knowledge, since outer phenomenon is unreal and no standard remains for two moments which can be utilized for comparison to establish the existence of a thing. In the remaining 52 verses, he refutes all the arguments of his opponents. The opponents' arguments are :—

1. Voidness or the denial of the reality of all existences is not true since (*i*) the word which you use as argument will be also unreal ; (*ii*) if it is not so then it goes against your own premises ; (*iii*) it has no pramāṇa in its favour.

2. All existences are real since (*i*) good or bad notion of things is accepted by both ; (*ii*) the non-extent things have no name ; (*iii*) refutation of reality

cannot be proved; (*iv*) the thing to be refuted can also be not proved.

Nāgārjuna's replies are :—

1. Voidness or the denial of reality of all existences is true since (*i*) acceptance of the unreality of the word does not go against the theory of unreality; (*ii*) so it does not go against our premises; (*iii*) validity of *pramāṇa* through which reality of the existence can be proved can not be established: (*a*) as neither *pramāṇa* can be established by another *pramāṇa* (proof); (*b*) nor like fire *pramāṇa* can establish itself; (*c*) nor it can be established by *prameya* (thing to be proved); (*d*) nor it can be established by accident.

2. The voidness of the existences of things is true since (*i*) it does not go against the conception of the division of good and bad which is based on the dependent origination of the thing; (*ii*) to say a non-existent thing has no name is not correct; (*iii*) invalidity of refutation of the reality of existence cannot be established.

This method of giving all the opponents' points in one place before refuting them is found in *Mīmāṁsā* and *Nyāyasūtras*. The *Nyāya sūtra* while proving the validity of the source of knowledge (*prāmāṇyasiddhi*) divides its arguments in two parts :

1. (*a*) In the first four sūtras (2 : 1 : 8—11) it gives opponents' arguments against the validity of source of knowledge; (*b*) in 5 sūtras (12—16) gives the replies that without the validity of the source of knowledge refutation itself becomes invalid.

2. (*a*) In 2 sūtras (17—18) the opponents' point is that no source of knowledge (*pramāṇa*) is invalid

since, it cannot be proved by its own authority and it cannot claim to be independent of all authorities for its validity.

(*b*) The answer is given in one sūtra (19) that the *pramāṇa* like a lamp can prove the validity of its own existence and also existences of other things.

The *Nyāyasūtra* and *Vigrahavyāvarttanī* cover the same ground, of course, in opposite direction, so no doubt one is criticizing the other. If we carefully go through the whole text, we find that (*i*) not only Vātsyāyana but also—the author of *Nyāyasūtra* is criticizing Nāgārjuna's theory of invalidity (pratiṣedha) of all sources of knowledge which he developed through his theory of *Śūnyatā* (voidness); (*ii*) the sūtra gives the example of balance (tulā) showing a *pramāṇa* (source of knowledge) can be both *pramāṇa* and *prameya* (thing to be proved or known) which is not criticized by Nāgārjuna. This silence shows that the opponents' argument was not before him, (*iii*) the style of the language and the method of argument of *Vigrahavyāvarttanī* is primitive, while *Nyāya-Sūtra* and its *Bhāṣya* have a polished language and a measured and effective style of argument.

Nāgārjuna is not only a forerunner of *Nyāyasūtra* but if we go through the other three Brahmanical systems of philosophy—*Vaiśeṣika*, *Vedānta* and *Mīmāṁsā sūtras*, there too, we will find an echo of Nāgārjuna's opposition. Of course the modern *Sāṁkhya* and *yoga-sūtra* are later in antiquity to the other four systems. Thus the advent of Nāgārjuna opens a new epoch of activity in philosophical thought, which led to the formulation of the six systems of Brahmanical philosophy.

At the present stage of our information we cannot assert anything definitely but the meagre materials which we have at our disposal indicate that the personality of Nāgārjuna is not less important than the personality of Dignāga who is rightly called the father of Mediaeval Indian Logic; and of Gangeśopādhyāya the founder of Modern Brahmanical Logic (नव्यन्याय).

The importance of *Vigraha-vyāvarttanī* is great since among the works known upto the present, it is the oldest work which deals with a logical subject.

Translation into Tibetan

Vigrahavyāvarttanī text was translated into Tibetan by (*i*) Pandit Jñānagarbha (874 A.C.) and the translator (ka-va) Dpal-brts-egs; and again (*ii*) revised by Pandita Jayānanda (1060 A.C.) of Kashmere and the Tibetan interpreter (khu) Mdo-sde-dpal. The commentary was translated by the same Pandit Jñanagarbha with the help of Ban-de-rakṣita.

MS.

The present manuscript[1] of *Vigrahavyāvarttani* was discovered in the monastery of Ṣha-lu in July, 1936. There are seven palm leaves of the size of $22\frac{1}{4}'' \times 2\frac{1}{4}''$, each leaf containing eight lines. The script is Tibetan u-cen. Though written in running hand it is quite legible. We find the name of the copyist in the colophon—लिखितमिदं श्रीधर्मकीर्तिना. In the same bundle

[1] JBORS—XXIII, part I, p. 36n. 249.

we got a palm leaf manuscript of *Vinayasūtra*[1] of Guṇaprabha which is also written in Tibetan u-cen by the same copyist. The colophon of which gives additional information that the manuscript was copied in India while the copyist was staying in the monastery of Vikramaśilā. As for the time, we have got only the name Phālguṇa without giving the name of the year. From another source[2] we know there was a Lo-tsa-va Dharma-grags (=धर्मकीर्तिः) of Gnub, who belonged to the time Ba-ri Lo-tsa-va (1102—1111 A.C.). On the cover of this manuscript, "Śī-la-a-ka-ras-bris-pa" (=written by Śīlākara). The manuscript itself was not written by Śīlākara as it is clear from the colophon but on a few pages Tibetan translation is given below the Sanskrit lines in a later and different hand which may be the writing of Śīlākara. We know[3] that Śīlākara or Tshul-khrims-ḥleyuṅ-gnas of Steṅ (1106—90 A.C.) translated *Vinaya-sūtra-vyākhyā* of Prajñākara with the Indian Pandit Alaṅka Deva. It seems that the manuscript of *Vinaya-sūtra* along with *Vīgrahavyāvarttanī* was copied in India and afterwards it was taken to Tibet, where it came into the hands of Śīlākara. The exact date cannot be given with any certainty. It may be any time between 1100—20 A.C. all the manuscripts kept in the monastery of Ṣha-lu originally belonged to the great monastery of Sa-Skya whence the famous

[1] *Ibid.*, p. 34n. 243.
"शाक्यभिक्षुधर्मकीर्तिना सकलसत्वार्थे लिखितं श्रीमद्विक्रमशिलामाश्रित्य. . . . . . फाल्गुन (?ण) मासे"

[2] *Buddhism in Tibet* by R. Sāṅkṛtyāyana, appendix XVI.

[3] *Ibid.*

scholar Bu-ston (1290—1364 A.C.) carried them to his monastery at Ṣha-lu.

The manuscript is full of mistakes as will be seen from the following:

यद्यदेव	= यद्येव	ं	= ।	ग्ध	= ग्ध्र
क्ृ	= ष्क्रि	शू	= व	दोष	= द्वेष
नि	= णि	़	= ड	श्र	= स्र
र्क्रि	= क्रृ	श्र	= स्र	नि	= नै
नां	= णां	।स्ति	= । आस्ति	स्म	= ष्म
सन्ति	= : सन्ति	धा	= द्धा	सि	= षि
ध्य	= ध	त्ति	= त्त	त	= क
ड	= अ	न्न	= न्त	स्रा	= श्रा
ं	= :	भते	= भे	म्भोक्तः	= म्भ उक्तः
तो	= तः	तेति	= त इति	स	= श
नः	= । तमसि	द्यन्तेति	= द्यन्त इति	सो अ	= शो
क्ष	= क्ष्य	कार	= क	न्ति	= ति
याऽर्था	= या अर्था	न	= न्	णि	= णा
ति	= तः	स	= स्य	स्यात्र	= स्यरतः
श	= ष	व	= वं	वोप	= व उप
नं	= तं	नि	= न	तो	= तौ
शे	= षे	रि	= ऋ	व	= ए
षु	= सु	नोप	= नमुप		

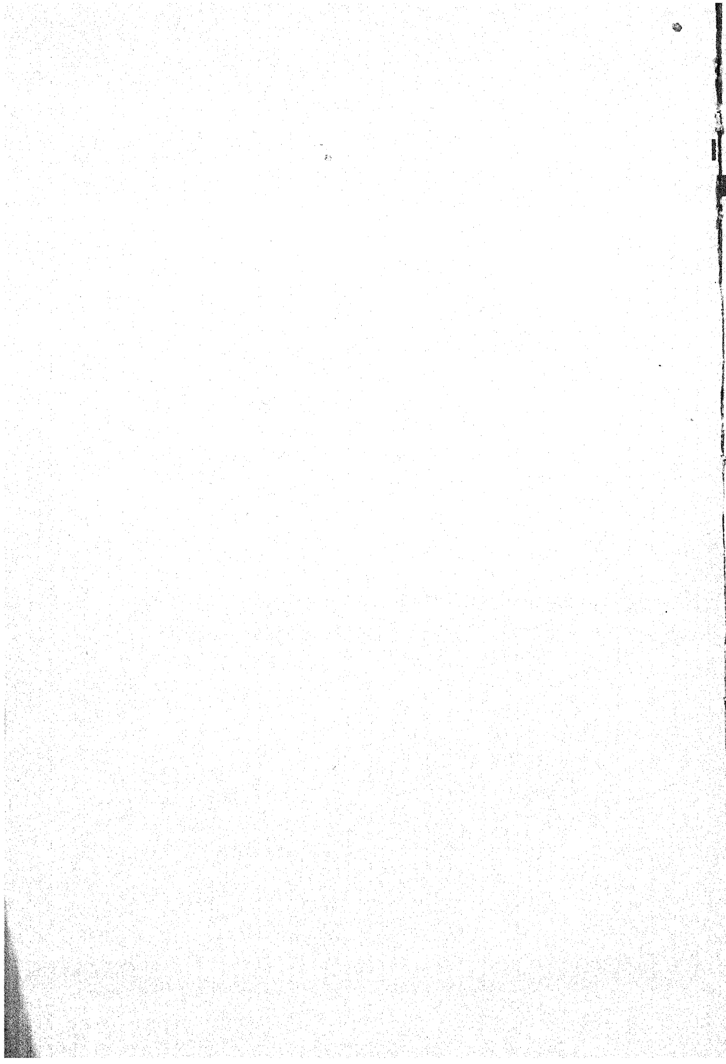
It had originally been arranged that the *Vigraha-vyāvarttanī* would be edited jointly by the late Dr. Jayaswal and myself. After the void left by his demise, I have continued in the light of Nāgārjuna's *Pratītya-samutpāda*.

Rāhula Sāṅkṛityāyana.

MSS. CONSULTED

VSH. Palm-leaf Ms. in Tibetan Character (U-med) belonging to Ṣha-lu-ri-phug-monastery (Tibet), on which our text is based.

VT. Tucci's translation of विग्रहव्यावर्तनी (English) (Gaekwad Oriental Series, Baroda) with Tibetan text. Additional reading from it is put in the bracket [ ].



विषय-सूची

कारिकाङ्कः

नमो बुद्धाय ।

विग्रहव्यावर्त्तनी[1]

शून्यतायां प्रामाण्यसिद्धिः

क—पूर्वपक्षः

१. भावानां शून्यता न युक्ता

(१) वादिवचनस्य शून्यत्वात्

सर्वेषां भावानां सर्वत्र न विद्यते स्वभावश्चेत् ।
त्वद्वचनमस्वभावं न निवर्तयितुम[2]स्वभावमलं ॥(१)

यदि सर्वेषां भावानां हेतौ प्रत्ययेषु च हेतुप्रत्ययसामग्र्याञ्च पृथक् च यत्र सर्वत्र स्वभावो[3] न विद्यत इति कृत्वा शून्याः सर्वभावा इति। न हि वीजे हेतुभूतेऽङ्कुरोऽस्ति(।) न पृथिव्यप्तेजोवाय्वादीनामेकैकस्मिन् प्रत्ययसंज्ञेति। न प्रत्ययेषु समग्रेषु(।) न हेतुप्रत्यये[1]षु समग्रेषु न हेतुप्रत्ययसामग्र्यां(।) न हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तः पृथगेव वा। यस्मादत्र[4] स्वभावो नास्ति तस्मान्निःस्वभावोऽङ्कुरः। यस्मान्निःस्वभावः[5] तस्मात् शून्यः। यथा चायमङ्कुरो निःस्वभावो निःस्वभावत्वाच्च शून्यः तथा सर्वभावा निःस्वभावत्वाच्छून्या इति।

अत्र वयं ब्रूमः। यद्येवं तवापि वचनं यद्ये(?यदे)तच्छून्याः सर्वभावा इति तदपि शून्यं। किं क[ा]रणं(।)[1] तदपि हेतौ नास्ति म[2]हाभूतेषु संप्रयुक्तेषु विप्रयुक्तेषु वा प्रत्ययेषु नास्ति। उरःकण्ठोष्ठजिह्वादन्तमूलतालुनासिकामूर्द्धप्रभृतिषु यन्नैवोभयसामग्र्यामस्ति। हेतुप्रत्ययस(ा)मग्रीविनिर्मुक्तं पृथगेव वा नास्ति। यस्मादत्र सर्वत्र नास्ति। तस्मान्निःस्वभावं। यस्मान्निःस्वभावं

---

[1] VT. "विग्रहव्यावर्तनीवृत्तिः"
[2] VT. ०तुं स्वभा०
[3] VT. भावो
[4] VT. तत्र सर्वत्रायं
[5] VT. Omits

तस्माच्छून्यं। तस्मादनेन सर्वभावस्वभावव्यावर्त्तनमशक्यं कर्तुं। किं कारणं। न ह्यसदग्निना दग्धं (?शक्यं दग्धुं)। न ह्यसता शस्त्रेण शक्यं [3] छेत्तुं। नासतीभिरद्भिः शक्यं क्लेदयितुमेवमसता वचनेन [न] शक्यः सर्वभावस्वभाव-प्रतिषेधः कर्तुं न शक्यः सर्वभावस्वभावो निवर्तयितुं। (१)

(२) अन्यथा प्रतिज्ञाहानिः

तत्र यदुक्तं सर्वभावस्वभावः प्रतिषिद्धः सर्वत्र भावस्वभावो विनिवर्तत[१] इति। तन्न॥

अथ सस्वभावमेतद् वाक्यं श्रुत्वा हत(ा) प्रतिज्ञा ते (।)
वैषमिकत्वं तस्मिन्; विशेषहेतुश्च वक्तव्यः॥(२)

अथापि मन्यसे माभूदेष दोष इति सस्वभावमेतद् वाक्यं। सस्व[4]भावत्वाच्चा-शून्यं। तस्मादनेन सर्वभावस्वभावः प्रतिषिद्धः सर्वभावस्वभावो विनिवर्तत इति॥

अत्र ब्रूमः। यदि ते प्रतिज्ञा शून्याः सर्वभावा इति हता सा॥

किञ्चान्यत् (।) सर्वभावान्तर्गतञ्च त्वद्वचनं। कस्मात् (।) सर्वभावेषु त्वद्वचनमशून्यं येनाशून्यत्वात् सर्वभावस्वभावः स्वभावप्रसिद्धः[२]॥

एवं षट्कोटिको वादः प्रसक्तः। स पुनः कथमिति।

(१) हन्त चेत् पुनः शून्याः [5] सर्वभावाः(?)स्तेन त्वद्वचनं शून्यं सर्वभावा-न्तर्गतत्वात् त्वद्वचनस्य। तेन शून्येन प्रतिशे(?षे)धानुपपत्तिः। तत्र यः प्रति-षेधः(—)शून्यः सर्वभाव इति अनुपपन्नः।

(२) उपपन्नश्चेत् पुनः शून्याः सर्वभावा इति प्रतिषेधस्तेन त्वद्वचनशून्य-त्वात् (।) अनेन प्रतिषेधो अनुपपन्नः।

(३) अथ शून्याः सर्वभावास्त्वद्वचनञ्चाशून्यं (।) येन प्रतिषेधस्तेन त्वद्वचनं सर्वत्रासंगृहीतं। तत्र दृष्टान्तवि[6]रोधः।

(४) सर्वत्र चेत् पुनः गृहीतं त्वद्वचनं सर्वभावाश्च शून्याः। तेन तदपि शून्यं (।) शून्यत्वादनेन नास्ति प्रतिषेधः।

(५) अथ शून्यमस्ति चानेन प्रतिषेधः शून्याः सर्वभावा इति (।) तेन शून्याऽ(अ)पि सर्वभावाः कार्यक्रियासमर्था भवेयुः। न चैतदिष्टं।

(६)अथ शून्याः सर्वभावाः न च कार्यक्रियासमर्था भवंति, मा भूद् दृष्टान्त-विरोध इति कृत्वा शून्येन त्वद्वचनेन सर्व[7]भावस्वभावप्रतिषेधो नोपपन्न इति।

---

[१] VT. Omits सर्वत्र० [२] VT. सर्वभावस्वभावः प्रतिषिद्धः।

किञ्चान्यत्। एवं तदस्तित्वात् वैषमिकत्वप्रसङ्गः, किञ्चित् शून्यं किञ्चिदशून्यमिति। तस्मिंश्च वैषमिकत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्यः, येन हि विशेष-हेतुना किञ्चित् शून्यं किञ्चिदशून्यं स्यात्। स च नोपदिष्टो हेतुः। (२)

तत्र यदुक्तं शून्याः सर्वभावा इति तन्न॥

किञ्चान्यत् (।)

मा शब्दवदित्येतत् स्यात् ते बुद्धिर्न चैतदुपपन्नं।[8]
शब्देनात्र सता भविष्यतो वारणं तस्य।(३)

22a

स्यात् ते बुद्धिः (।) यथा नाम कश्चित् ब्रूयात्, मा शब्दं कार्षीर्मा शब्दं कार्षी-रिति। तेन च शब्देन व्यावर्तनं कृ(?क्रि)यते। एवमेव शून्याः सर्वभावा इति। शून्येन वचनेन [8] सर्वभावस्वभावस्य (व्या)वर्तनं क्रियत इति।

अत्र वयं ब्रूमः। एतदप्यनुपपन्नं (।) किं कारणं। सता ह्यत्र शब्देन भविष्यतः शब्दस्य प्रतिषेधः क्रियते। न पुनरिह भवतः सता वचने[1]न सर्वभाव-स्वभावप्रतिषेधः क्रियते। तव हि मतेन वचनमप्यसत्। सर्वभावस्वभावोप्यसत्। तस्मादयं मा शब्दवदिति विषमोपन्यासोऽसन्निति ॥ (३)

किञ्च[1] (।)

प्रतिप्रतिषेद्धयेप्येवमिति मतं भवेत्[2] तदसदेव।
एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न मम॥(४)

स्यात् ते बुद्धिः प्रतिषेधः प्रतिषेध्योप्यनेनैव कल्पेनानुपपन्नः। तत्र यत् भवान् सर्वभावस्वभावप्रतिषेधशु(?व)चनं प्रतिषेधयति। तदनुपपन्नमिति।

अत्र वयं ब्रूमः। एतद[2]शब्देन सदेव[3]। कस्मात्(।) तव हि प्रतिज्ञालक्षण-प्राप्ते मतन्न मम (।) भवान् ब्रवीति, शून्याः सर्वभावा इति नाहं। तस्मात् त्वत्प्रतिज्ञान्न(?)पयामि। पूर्वकः पक्षो न मम। (४)

तत् यदुक्तं (।) प्रतिषेधः प्रतिषेध्यो[4]प्येवम्मतमिति। उपपन्नमिति। तन्न।

किञ्चान्यत्।

प्रत्यक्षेण हि तावत् यद्युपलभ्य विनिवर्तयसि भावान् (।)
तन्नास्ति प्रत्यक्षं भावा येनोपलभ्यन्ते।(५)

---

[1] VT. Omits

[2] In the Commentary of verse २८—"प्रतिषेधः प्रतिषेध्योप्येव-मिति मतं भवेत् तदसदेव। एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न मम।" [3] VT. एतदपि न भद्रम्। [4] VT. प्रतिषेधः प्रतिषेध्योप्येवमनुपपन्न इति।

यदि प्रत्यक्षतः सर्वभावानुपलभ्य भवान् निवर्तयति शून्याः[3] सर्वभावा इति। तदनुपपन्नं। कस्मात् (।) प्रत्यक्षमपि हि प्रमाणं सर्वभावान्तर्गतत्वात् शून्यं। योपि सर्वभावानुपलभते सोपि शून्यः (।) तस्मात् प्रत्यक्षेण प्रमाणेन नोपलम्भभावो अनुपलब्धस्य च प्रतिषेधानुपपत्तिः (। तत्र) शून्याः सर्वभावा इति (यदुक्तं)। तदनुपपन्नं (५)

(३) प्रमाणासिद्धेः

स्यात् ते बुद्धिः, अनुमानेनागमेनोपमानेन वा सर्वभावानुपलभ्य सर्वभावव्यावर्तनं क्रियत इति ॥

अत्र ब्रूमः।

अनुमानं प्रत्यु[4]क्तं प्रत्यक्षेणागमोपमाने च।

अनुमानागमसाध्या येऽर्था दृष्टान्तसाध्याश्च।(६)

अनुमानोपमानागमाश्च प्रत्यक्षेण प्रमाणेन प्रत्युक्ताः। यथा हि प्रत्यक्षं प्रम(ा)णं शून्यं सर्वभावानां शन्यत्वात्। एवमनुमानमोपमागमा अपि शून्याः। सर्वभावानां शून्यत्वात्। येप्यनुमानसाध्या अर्था आगमसाध्या उपमानसाध्याश्च। तेपि शून्याः सर्वभावानां शून्यत्वात्[5] (।) अनुमानोपमानागमैश्च योपि भावानुपलभते सोपि शून्यः स्यात् (। तस्मात्) भावानामुपलम्भाभावोनुपलब्धानाञ्च स्वभावप्रतिषेधानुपपत्तिः।(६)

२. भावानां सस्वभावता युक्ता

(१) कुशलादिधर्माणां कुशलादिस्वभावताऽभ्युपगमात्

तत्र यदुक्तं शून्याः सर्वभावा इति। तन्न ॥

किन्वान्यत्।

कुशलानां धर्माणां[1] धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते।

कुशलं जनस्वभा(वं) शेषेष्वप्येष विनियोगः[2]। (७)[3]

इह धर्मावस्थ(ा)विदो[4] मन्यन्ते कुशलानां धर्माणां एकोनविंशं शतं। तद्यथा (।)

---

[1] VT. ०पुरुषधर्मा० [2] VT. चित्तवत्। [3] VT. In the Commentary on the verse ५३—० जनस्वभावं मन्यन्ते शेषे ०

[4] VT. पुरुषधर्मा ०

एकदेशो विज्ञानस्य वेदन[6](ा)याः, संज्ञायाश्चेतनायाः, स्पर्शस्य, मनसिकारस्य छन्दस्याधिमोक्षस्य वीर्यस्य स्मृतेः समाधेः प्रज्ञायाः उपेक्षायाः प्रयोगस्य संप्रयोगस्य प्राप्तेरध्याशयस्य प्रतिविरतिः व्यवसाया(?)औत्सुक्यस्य उन्मूरुत्साहस्य अव्यवर्त्यस्य वसितायाः(?)प्रतिपत्तेरविप्रतीसारस्य धृतेरध्यवसायस्य। अनौष्वेकस्य अननुमूर्द्धच(?)नुत्सारस्य। प्रापणायाः प्रणिधेः मदस्य विषयाणां[7] विप्रयोगस्य अनित्याणि(?)कताया उत्पादस्य स्थितेरनित्यतायाः समर्थगितस्य[१] जरायाः परित्रास्यतारतेः। वितर्काणां प्रीतेः प्रमादस्य अप्रस्रब्धेः व्यवहारतायाः प्रेष्-प्रतिकूलस्य प्रदक्षिणग्राहस्य वैशारद्यगौरवस्य चित्रीकारस्य भक्तेरभक्तेः सुश्रूषायाः सादरस्यानादरस्य प्रस्रब्धेः हासस्य वाचः विष्पन्दनायाः सिद्धस्याप्रसादस्य अप्रस्रब्धेः व्यवहारतायाः[8] दाक्ष्यस्य सौरत्यस्य विप्रतिसारस्य शोकस्य। उपायासायासभी(?)तस्य अप्रदक्षिणग्राहस्य संस(?)यस्य संवराणां परिशुद्धेरध्याशयस्य रूपस्येति।[२] श्रद्धा ह्रीरार्जवमवञ्चनं। उपसम(:) अचापलं सप्रमादमार्दवं प्रतिसंख्यानं निर्वैरपरिदाहः अमद(:) अलोभ अदोष(?द्वेषः) अमोह(:) असद्वत् अप्रतिनिःसर्गः विभव अपत्रप्या अपरिश्रच्छदनं माननं कारुण्यं मैत्री अदीनतादिरतम..........नं [1] नाहः अली चेतसोपत्यादानं क्षान्तिः व्यवसद्ग आसौरत्यमिति भागान्वयं। पुण्यं। असंज्ञी समापत्तिः नैर्यानि(?णि)कता (ऽ)सर्वज्ञताऽसंस्कृता धर्माः इति एकोनविंशं शतं कुशलानां कुशलः स्वभावः॥[३] 2b

तथाऽकुशलानामकुशलः स्वभावः। निवृताव्याकृतः। प्रकृताव्याकि(?कृ)तानां प्रकृताव्याकृतः। कामोक्तानां कामोक्तः। रूपोक्तानां रूपोक्तः। आरूप्योक्तानामा[2] रूप्योक्तः। अनाश्र(?स्र)वाणामनाश्रवः। दुःखोक्तानां दुःखोक्तः। समुदयोक्तानां समुदयोक्तः। निरोधोक्तानां निरोधोक्तः। मार्गोक्तानां

---

[१] VT. ०ध्याशयस्याप्रतिघस्य रतेर्व्यवसायस्यौत्सुक्यस्यामूढेरुत्साहस्याव्यावाधस्य वशितायाः प्रतिघस्या (?) विप्रति० ग्राहस्याग्राहस्य स्मृतेर्धृते० रध्यवसायस्यामोहस्याव्यायामस्यानुत्साहस्य प्रार्थनायाः प्रणिधे० विषयाणां विप्रयोगस्य अनैर्याणिकतायाः० सप्रीतेः। [२] VT. परिदाहस्यारतेरपरिदाहस्य वित० प्रसादस्य कामप्रतिकूलस्य० अप्रस्रब्धविंचयस्य धृतेर्नियमस्य विप्रतिसारस्य शोकस्य विग्रहस्य मदस्याप्रदक्षिणग्राहस्य संशयस्य संवराणां० संशयस्य च (।) [३] VT. भयैकपक्ष्यश्च श्रद्धा० अमोहः असर्वज्ञता अप्रति० अपत्राप्यं अत्रक्षः अमेनाहरः मैत्री० अशत्रुः ऋद्धिरनुपनाहः चेतसोऽपरिद्रवः (?) क्षान्तिः विप्रहाणिः अनियमपरिभोगान्ययः पुण्यं०

मार्गोक्तः। भावनाप्रहातव्यानां भावनाप्रहातव्यः। अप्रहातव्यानां अप्रहातव्यः। प्रहातव्यानां प्रहातव्यः।

यस्मादेवमनेकप्रकारो धर्मस्वभावो दृष्टः। तस्मादिह यदुक्तं। निःस्वभावाः सर्वभावाः(।) निःस्वभावत्वात् शून्या इति। तन्न।[3](७)

किञ्चान्यत्।

नैर्याणिकस्वभावो धर्मो नैर्याणिकाश्च ये तेषां।
धर्मावस्थोक्तानामेव च नैर्याणिकादीनां।(८)

इह च धर्मोऽवस्थोक्तानां नैर्याणिकानां धर्माणां नि(?नै)र्याणिकः स्वभावः। अनैर्याणिकानामनैर्याणिकः। बोध्यङ्गिकानां बोध्यङ्गिकः। अबोध्यङ्गिकानामबोध्यङ्गिकः। बोधिपाक्षिकानां(?णां)बोधिपाक्षिकः। अबोधिपाक्षिकानामबोधिपाक्षिकः। एवं शेषाणां (।) तद् यस्मादेवमनेकप्रकारो धर्माणां [4] स्वभावो दृष्टः।(८)

यस्मात्[1] यदुक्तं निःस्वभावाः सर्वभावाः। निःस्वभावत्वात् शून्या इति (।) तन्न॥

(२) निर्वस्तुकस्य नामाभावात्

किञ्चान्यत्।

यदि च न भवेत् स्वभावो धर्माणां निःस्वभाव इत्येवं (।)
नामापि भवेत् नैवं नामापि निर्वस्तुकन्नास्ति।(९)[2]

यदि धर्माणां स्वभावो भावानां स्वभावानां सद्भावाच्चाशून्या(:) [3]सर्वभावाः। (९)

तत्र यदुक्तं निःस्वभावाः सर्वभावा निःस्वभावत्वात् शून्या इति(।)तन्न॥

---

[1] VT. तस्मात्।

[2] भावानां न स्वभाव० भवेदेवं नाम हि०—५८ कारिकावृत्तौ।

[3] VT. यदि सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वेऽपि निःस्वभावता। तत्र निःस्वभाव इत्येवं नामापि न भवेत्। कस्मादिति। निर्वस्तुकं नामापि क्वचिन्नास्ति। तेन नामासद्भावात् भावानां स्वभावोऽस्ति। स्वभावत्वाच्चाशून्याः।

(३) प्रतिषेधासिद्धेः

(क) धर्मैर्विना स्वभावाप्रतिषेधात्

किञ्चान्यत् ।

अथ विद्यते स्वभा [5] वः स च धर्माणां न विद्यते तस्मात् (।)
धर्मैर्विना स्वभावः स यस्यास्ति[१] तत् युक्तमुपदेष्टुं ।(१०)

अथ मन्यसे (––) मा भूदवस्तुकं नामेति कृत्वाऽस्ति स्वभावः। स पुनर्धर्माणां न सम्भवति। एवं धर्मशून्यता निःस्वभावत्वं धर्माणां सिद्धं भविष्यति।[२] न च निर्वस्तुकन्नामेति।

अत्र वयं ब्रूमः। एवं कस्येदानीं स स्वभावो धर्मविनिर्मुक्तस्यार्थस्य तत्र युक्त-मुपदेष्टुमर्थः[३]। स च नोपदिष्ट(:।)तस्मात् या कल्पना(–अ)स्ति स्वभा[6]वो न पुनर्द्धर्माणामिति सा हीना॥ (१०)

(ख) सद्भावानभ्युपगमात्

किञ्चान्यत् ।

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्ययं यस्मात् (।)
दृष्टः प्रतिषेधोयं सतः स्वभावस्य ते तस्मात्।(११)

इह च सतोऽर्थस्य प्रतिषेधः क्रु(?क्रि)यते नासतः। तद्यथा नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य प्रतिषेधः क्रियते नासतः। एवमेव नास्ति भावो धर्माणा-मिति सतः स्वभावस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति नासतः।(११)

तत्र यदुक्तं। निः स्वभावाः सर्वभावाः निः[7]स्वभावत्वात् शून्या इति (।) तन्न। प्रतिषेधसम्भवादेव सर्वभावस्वभावोऽप्रतिषिद्धः॥

किञ्चान्यत्।[४]

अथ नास्ति स स्वभावः किन्नु प्रतिषिध्यते त्वयाऽनेन।
वचनेनर्ते वचनात् प्रतिषेधः सिध्यते ह्यसतः। (१२)

---

[१] In the Commentary on verse ६०—अस्ति is Omitted.
[२] VT. एवं धर्माणां निः स्वभावत्वाद् धर्मशून्यता सिद्धा भविष्यति।
[३] VT. यक्त उपदेष्टुमर्थः [४] VT.

नास्त्येव स्वभाव इत्यनेन वचनेन निःस्वभावा भावा इति [वचनेन][१] किं भवता प्रतिषिध्यते। असतो हि वचनाद् विना सिद्धः प्रतिषेधः। तद्यथाग्नेः शैत्यस्य। अपामौष्ण्यस्य।(१२)

किञ्चान्यत्।

3a **बालानामिव मि[8]थ्या मृगतृष्णायां यथा जलग्राहः।**
एवं मिथ्याग्राहः स्यात् ते प्रतिषिध्यतो ह्यसतः (।१३)

स्यात् ते बुद्धिः य[थ]ा बालानां मृगतृष्णायां मिथ्याजलमिति ग्राहो भवति। ननु निर्जला सा मृगतृष्णेति तत्र पण्डितजातीयेन पुरुषेणोच्यते तस्य मिथ्याग्राहस्य विनिवर्तनार्थम्(।) एवन्निःस्वभावेषु यः स्वभावे ग्राहः सत्वानां तस्य व्यावर्तनार्थन्निःस्वभावाः सर्वभावा इत्युच्यत [1] इति ॥(१३)

(ग्राहादिषट्कास्वीकारात्)

अत्र ब्रूमः।

नन्वेवं सत्यस्ति ग्राहो ग्राह्यञ्च तद्गृहीतं च।
प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धा चेति षट्कं तत्।(१४)

यद्येवं(।)नन्वेवं सत्यस्ति तावत् सत्वानां मिथ्याग्राहः।[२] अस्ति ग्राह्य(:) सन्ति सत्वा[३] ग्रहीतारः। अस्ति प्रतिषेधः तस्यापि मिथ्याग्राहस्य(।)अस्ति प्रतिषेध्यं यदिदं मिथ्याग्राह्यं नाम। सन्ति प्रतिषेद्धारो युस्म(?ष्म)दादयोस्य मिथ्याग्राहस्येति सिद्धं षट्कं। षट्कस्याप्यप्रसिद्धत्वात्।(१४)

यदुक्तं(।) [अप्रतिषिद्धत्वात्][१] शून्याः सर्वभा[9]वा इति (।) तन्न।

अथ नैवास्ति ग्राहो न च ग्राह्यं न च ग्रहीतारः।
प्रतिषेध्य(?ध): प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धारोस्य तु(?तु) न सन्ति। (१५)

अथ मा भूदेष दोष इति कृत्वा नैव ग्राहोऽस्ति नैव ग्राह्यं न च ग्रहीतार इति। एवं सति ग्राहस्य [यः] प्रतिषेधः निःस्वभावाः सर्वभावा इति। सोपि नास्ति(।) प्रतिषेध्यमपि नास्ति(।)प्रतिषे(द्)धारोपि न सन्ति।(१५)

प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धारश्च यद्युत न सन्ति (।)
सिद्धा हि सर्वभावा येषामेवं स्वभाव[3]श्च।(१६)

---

[१] VT. [२] VT. सत्वानां ग्राहः [३] VT. Omits.

यदि च न प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यं न प्रतिषेद्धारः सन्त्यप्रति सि (? षि)द्धाः सर्वभावा अस्ति च सर्वभावानां स्वभावः ॥(१६)

(ग) निर्हेतुत्वात्

किञ्चान्यत् ।

हेतोस्ततो न सिद्धिः नैःस्व(ा)भाव्यात् कुतो हि ते हेतुः (।)
निर्हेतुकस्य सिद्धिर्न चोपपन्नास्य तेर्थस्य ।(१७)

निःस्वभावाः सर्वभावा इत्येतस्मि(न्)नर्थे ते हेतोरसिद्धिः। किं कारणं (।) निःस्वभावत्वाद्धि सर्वभावानां शून्यत्वान्न ततो हेतुः [यतः]। असति हेतौ निर्हेतुकस्यार्थस्य शून्याः स[4]र्वभावा इति कुत एव प्रसिद्धिः॥(१७)

तत्र यदुक्तं शून्याः सर्वभावा इति (।) तन्न॥

किञ्चान्यत्।

यदि चाहेतोः सिद्धिः स्वभावविनिवर्तनस्य ते भवति।
स्व[ा]भाव्यस्यास्तित्वं ममापि निर्हेतुकं सिद्धं। (१८)

अथ मन्यसे नैर्हेतुकी सिद्धिः निःस्वभावत्वस्य भावानामिति। यथा तव स्वभावनिवर्तनं निर्हेतुकं सिद्धं। तथा ममापि स्वभावसद्भावोपि निर्हेतुकः सिद्धः। [ममापीति मय्यस्ति। (१८)]

अथ हेतोरस्तित्वं भावनै(ः)स्व(ा)भाव्यमि[5]त्यनुपपन्नं।
लोके नैःस्व(ा)भाव्यात् न हि कश्चन विद्यते भावः। (१९)

इह यदि [भावानां नैःस्वाभाव्यस्य] हेतोरस्तित्वं मन्यसे। निःस्वभावाः सर्वभावा इति तदनुपपन्नं। किं कारणं। न हि लोके निःस्वभावः कश्चिद भावोऽस्ति॥(१९)

(४) प्रतिषेध्यासिद्धेः

किञ्चान्यत्।

पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चात् प्रतिषेध्यमिति च नोपपन्नं।[1]
पश्चा[2]नुपपन्नो युगपच्च यतः स्वभावोऽसन्।(२०)

---

[1] ० **मित्यनुपपन्नम्** In the Commentary on the verse 70
[2] VT. **ष्फ्यि–शिङ=पश्चाद्।**

इह पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चाच्च प्रतिषेध्यं। निःस्व(ा)भाव्यं नोपपन्नं। अ[6]सति हि प्रतिषेध्ये कस्य प्रतिषेधः।

अथ पश्चात् प्रतिषेधः पूर्वं प्रतिषेध्यमिति च नोपपन्नं। सिद्धे हि प्रतिषेध्ये किं प्रतिषेध्य [? ध]: करोति। अथ युगपत् प्रतिषेध-प्रतिषेध्ये (।) तथापि न प्रतिषेधः प्रतिषेध्यस्यार्थस्य कारणं प्रति न(?।)प्रतिषेध्यः न प्रतिषेधस्य च। यथा युगपदुत्पन्नयोः श[श]विषाणयोः नैव दक्षिणं सव्यस्य कारणं सव्यम्वा दक्षिणस्य कारणं भवतीति। (२०)

ख—उत्तरपक्षः

१. भावानां शून्यता युक्ता (क)

(१) वचनस्य शून्यतास्वीकारेऽपि

तत्र यदुक्तं निःस्वभावाः सर्वभावा इति (।) तन्न।[7] अत्रोच्यते— यत् तावद् भवतोक्तं (।)

सर्वेषां भावानां सर्वत्र न विद्यते स्वभावश्चेत्।
त्वद्वचनमस्वभावं न निवर्त्तयितुं स्वभावमलमिति। (१)

अत्र ब्रूमः।

हेतुप्रत्ययसामग्र्यां पृथग्भावेपि मद्वचो न यदि।
ननु शून्यत्वं सिद्धं भावानामस्वभावत्वात्। (२१)

यदि मद्वचो हे[तुः]नास्ति मातो [?] ह्याभूतेषु सम्प्रयुक्तेषु विप्रयुक्तेषु वा (।) b3 प्रत्ययेषु नास्ति। उरःकण्ठो[ष्ठ]जिह्वादन्तताल्वुनासिकमूर्द्धप्रभृतिषु प्र [यत्नेष्वपि नास्ति। नोभयसा]^8मग्र्यामस्ति (।) हेतुप्रत्ययसामग्रीविनिर्मुक्तं पृथग् [न] वास्ति। तस्मान्निःस्वभावा (ः।) निःस्वभावत्वाच्छून्यं। एवं।

ननु शून्यत्वं सिद्धं निःस्वभावत्वादस्य मदीयवचसः। यथा चैतन्मद्वचनं निःस्वभावत्वाच्छून्यं। तथा सर्वभावा निःस्वभावत्वाच्छून्यं इति। (२१)

(शून्यतालक्षणम्)

यद् भवतोक्तं त्वदीयवचसः[१] शून्यत्वात् शून्यता सर्वभावानां नोपपद्यत इति (।) तन्न॥

---

[१] VT. छोस्-क्यि ०=धर्मवचसः।

किञ्चान्यत् ।

यश्च प्रतीत्य [भावो] भावानां शून्यतेति [सा ह्युक्ता]।
[1]प्रतीत्य [यश्च] भावो भवति हि तस्यास्वभावत्वं।(२२)

शून्यतार्थञ्च भावान् भावानामनवस(ा)य शून्यतार्थमज्ञात्वा प्रवृत्ति (?त्त) उपालम्भं वक्तुं (।) त्वद्वचनस्य शून्यत्वात् त्वद्वचनस्य निःस्वभावत्वादेवं त्वद्वचनेन निःस्वभावेन भावानां स्वभावप्रतिषेधो नोपपद्यत इति। इह हि यः प्रतीत्य भावानां भावः[१] सा शून्यता। कस्मात्(।) निःस्वभावत्वात् । ये हि प्रतीत्य समुत्पन्ना भावास्ते न सस्वभावा भवन्ति। स्वभावाभावात्।[2] त[?क]स्माद्धेतुप्रत्ययापेक्षत्वात्। यदि हि स्वभावतो भावा भवेयुः। प्रत्याख्यायापि हेतुप्रत्ययञ्च[२] भवेयुः। न चैवं भवन्ति। तस्मान्निःस्वभावाः(।) निःस्वभावत्वाच्छून्या इत्यभिधीयन्ते।[३] एवं मदीयमपि वचनं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वान्निःस्वभावं निःस्वभावत्वात् शून्यमिति उपपन्नं। यथा च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावशून्याः रथपटघटादयः स्वेषु स्वेषु कार्येषु काष्ठाह(र)ण-मृत्तिक(ा)ह[3]रणम्मधूदकपयसां धारणं शीतवातातपपरित्राणप्रभृतिषु वर्त्तन्ते[४]। एवमिदं मदीयवचनं प्रत्ययसमुत्पन्नत्वात्[५] निःस्वभावं निःस्वभावत्वप्रसाधनं प्रत्ययभावानां वर्तते[६]।(२२)

तत्र यदुक्तं। निःस्वभावत्वात् त्वदीयवचनस्य शून्यत्वं शून्यत्वात् तस्य च तेन सर्वभावस्वभावप्रतिषेध उपपन्नमिति[७] (।) तन्न।

किञ्चान्यत्।

निर्मितको निर्मितकं मायापुरुष [:] स्वमायया सृष्टं (।)
प्रतिषेधयते यद्वत् प्रतिषेधोयं[4]तथैव स्यात्। (२३)

यथा निर्मितकः पुरुषमभ्यासतं(?)तु कश्चिदर्थेन वर्तमानं प्रतिषेधयेत्। मायाकारेण वा सृष्टो मायापुरुषोऽन्यं मायापुरुष समन्याव तन्न(?)कस्मिंश्चिदर्थे वर्तमानं

---

[१] VT. ० प्रतीत्य भावान् उत्पन्नः [२] VT. हेतुप्रत्ययाभावेऽपि भवेयुः

[३] VT. इत्युपपन्नम्

[४] VT. यथा घटपटादयः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावशून्या अपि मधूदकपायसधारणाहरणयोः शीतवातातपपरित्राणे च समर्थाः।

[५] अपि प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् [६] निःस्वभावा अपि भावनिःस्वभावप्रसाधनसमर्थाः सन्ति [७] त्वदीयवचनस्य निःस्वभावत्वात् सर्वभावस्वभावप्रतिषेध उपपन्न इति।

प्रतिषेधयेत् ।[१] तत्र यो निर्मितकः पुरुषः प्रतिषिध्यते स शून्यः यः प्रतिषेधयति सोपि [शून्यः। योऽपि] माया[२]पुरुषः [प्रतिषिध्यते सोऽपि शून्यः यः प्रतिषेध्यः सोऽपि शून्यः। मायापुरुषो यः प्रतिषेध्यः सोऽपि शून्यः। यः प्रतिषेधः सोऽपि] शून्य एवमेव मद्वचनेन शून्येन सर्वभावानां [सर्वभावस्वभावशून्येन] स्वभावप्रतिषेध उपपन्नः ॥(२३)

(२) न प्रतिज्ञाहानिः

तत्र यद् भवतोक्तं[5]। शून्यत्व[ात्] त्वद्वचनस्य सर्वभावस्वभावप्रतिषेधो नोपपन्न इति(।) तन्न। [तत्र यः] षट्कोटिको वाद उक्तः स एवं प्रतिसि(?षि)द्धः(।) नैव ह्येवं सति न सर्वभावान्तर्गतं[३] मद्वचनं नास्ति शून्यं नापि सर्वभावा ऽ[?अ]शून्याः।

यत् पुनर्भवतोक्तम्(।)

अथ सस्वभावमेतद् वाक्यं पूर्वा हता प्रतिज्ञा ते (।)
वैषमिकत्वं तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्य(२।)

इत्यत्रापि ब्रूमः।

न स्वाभाविकमेतद् वाक्यं तस्मान्न वादहानिर्मे।
नास्ति च वैषमिकत्वं विशेषहे[6]तुश्च न निग[ा]द्यः॥ (२४)

न तावन्मम वचनं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावोपपन्नं (।) यथा पूर्वमुक्तं। स्वभावानुपपन्नत्वात् शून्यं। यस्माच्च इदमपि मद्वचनं शून्यं शेषाऽ(?अ)पि सर्वभावाः शून्यास्तस्मान्नास्ति वैषमिकत्वं। यदि हि वयं ब्रूमः। इदम्वचनमशून्यं शेषाः सर्वभावा : शून्या इति (।) ततो वैषमिकत्वं स्यात् (।) न चैतदेवं (।) तस्मान्न वैषमिकत्वं। यस्माच्च वैषमिकत्वं न संभवति इदम्वचनमशून्यं [7] शेषाः पुनः सर्वभावाः शून्या इति। तस्मादस्माभिर्विशेषहेतुरपि न वक्तव्यः अनेन [हेतुना] इदम्वचनमशून्यं सर्वभावा(:)पुनः शून्या इति ।(२४)

तत्र यद् भवतोक्तं (।) वादहानिस्ते वैषमिकत्वं च विशेषहेतुश्च त्वया वक्तव्य इति (।) तन्न।

---

[१] VT. **यथा निर्मितकः पुरुषः निर्मितकं पुरुषं कस्मिंश्चिदर्थे वर्त्तमानं प्रतिषेधयेत्; मायाकारेण च सृष्टो मायापुरुषो मायापुरुषं कस्मिंश्चिदर्थे वर्तमानं प्रतिषेधयेत्।** [२] VT. Omits. [३] VT. **सर्वान्तर्गतं।**

यत् पुनर्भवतोक्तं।

मा शब्दवदित्येतत् स्यात् ते बुद्धिर्न चैतदुपपन्नं।

शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारणं तस्येति।(३)

अत्र ब्रूमः।

मा शब्दवदिति नायं दृष्टान्तो यस्त्वया समारब्धः (।) 4a

शब्देन ⁸ हि तच्च शब्दस्य वारणं नैव मे वचः[१]। (२५)

नाप्ययमस्माकं दृष्टान्तः। यथा कश्चित् मा शब्दं कार्षीरिति ब्रुवं शब्दमेव करोति शब्दञ्च प्रतिषेधयति। यद्वत् शून्येन वचनेन शून्यतां [न] प्रतिषेधयति। किं कारणं। अत्र हि दृष्टान्ते शब्देन शब्दस्य व्यावर्तनं क्रियते। न चैतदेवं (।) वयं ब्रूमः। निःस्वभावाः सर्वभावाः निःस्वभावत्वात् तदशून्यमिति[२] (२५)।

किं कारणं(।)

नैःस्व(ा)भाव्यानां चेन्नैःस्वभा[1]व्येन वारणं यदि हि[३] (।)

नैःस्वभाव्यनिवृत्तौ स्वाभाव्यं हि प्रसिद्धं स्यात्।(२६)

यथा मा शब्दमिति शब्देन शब्दस्य व्यावर्तनं क्रियते। एवं यदि नैःस्वभाव्ये-[न] वचनेन[४] नैःस्वभाव्यानां व्यावर्तनं क्रियते ततोयं दृष्टान्तोपपन्नं [? न्त उपपन्नः]स्यात्। इह तु नैःस्वाभाव्येन वचनेन भावानां स्वभावप्रतिषेधः क्रियते। एवं यदि नैःस्वभाव्येन वचनेन निःस्वभावानां नैःस्वभाव्यप्रतिषेधः क्रियते। नैःस्व-[ा] भाव्यप्रतिषेधादेव [भावाः] सस्वभावा भवेथ्युः। सस्वभावत्वादशून्याः स्युः। शून्यताञ्च वयं भावानामाचक्ष्महे नाशून्यतामित्यदृष्टान्त एवायमिति।(२६)

अथवा निर्मितकायां यथा स्त्रियां स्त्रियमित्यसंङ्ग्राहं।

निर्मितकः प्रतिहन्यात् कस्यचिदेवं भवेदेतत्।(२७)

अथवा कस्यचित् पुरुषस्य निर्मितकायां स्त्रियां स्वभावशून्यायां परमार्थतः स्त्रियमित्यसङ्ग्र[ा]हः स्यादेवं तस्यां[५] तेनासङ्ग्राहेण रागमुत्पादयेत् । तत् यथा[६] तथागतेन वा तच्छ्रावकेण[3] वा निर्मितको निर्मितः स्यात्। तथागताधिष्ठानेन

---

[१] In the Commentary of verse २८—"शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारणं तस्य।"

[२] तच्छून्यमिति। [३] VT. यथा क्रियते।

[४] VT. भाव० [५] VT. तस्मात्

[६] VT. Omits.

वा तथागत स्रा(?श्रा)वकाधिष्ठानेन[१] वा तस्य तमसङ्ग्रहं विनिवर्तयेत्। एवमेव निर्मितकोपमेन [मदीयेन] शून्येन वचनेन निर्मितकस्त्रीस(ा)दृश्येषु [सर्वभाव-] निःस्वभावेषु योयं स्वभावग्राहः स निवर्त्यते स प्रतिषिध्यते। तस्मादयमत्र दृष्टान्तः शून्यताप्रसाधनं प्रत्युपपद्यमानो नेतरः।(२७)

अथवा साध्यसमोयं हेतुर्न हि विद्यते ध्वनेः सत्ता।
संव्यवहारञ्च वयं नानभ्यु[4]पगम्य कथयामः।(२८)

मा शब्दवदिति साध्यसम एवायं हेतुः। कस्मात्(।) सर्वभावानां नैःस्वभाव्ये-नाविशिष्टत्वात्। न हि तस्य ध्वनेः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभवं (?भाव)सत्ता विद्यते। तस्या(:) स्वभावसत्तायाः अविद्यमानत्वात्।

यदुक्तं (।) "शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारणं तस्ये"ति (२५)। तद् व्याहन्यते। अपि च(।)न वयं व्यवहारसत्यं प्रत्याख्याय व्यवहारसत्यमनभ्युपगम्य कथयामः। शून्याः सर्वभावा इति। न हि[5] व्यवहारसत्यमनागम्य शक्या धर्मदेशना कर्तुं। यथोक्तं (।)

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते।
परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यत इति।

तस्मात् मद्वचनवत् शून्या [:] सर्वभावाः सर्वभावानाञ्च निःस्वभावत्वमुभय-थोपपद्यमानमिति॥(२८)

यत्पुनर्भवतोक्तं।[२]

प्रतिषेधः प्रतिषेध्योप्येवमिति मतं भवेत् तदसदेव।
एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न ममेति। (४)

अत्र ब्रूमः।

यदि काचन प्रतिज्ञा तत्र स्यात् एष मे भवेद् दोषः।
नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्नैवास्ति मे दोषः (२९)

यदि च काचित् मम प्रतिज्ञा स्यात् ततो मम प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तत्वात् स पूर्वको दोषः। यथा त्वयोक्तं भावाः (?त्वयोक्तः) तथा मम स्यात् (।) न मम काचिदस्ति प्रतिज्ञा। तस्मात् सर्वभावेषु शून्येष्वत्यन्तोपशान्तेषु प्रकृतिवि-

---

[१] VT. Omits तथागताधिष्ठानेन ० श्रावकाधिष्ठानेन।
[२] VT. Omits यत्

विक्तेषु कुतः [प्रतिज्ञा । कुतः] प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तिः (।) कुतः प्रतिज्ञालक्षणता (?) प्राप्तिकृतो दोषः । (२९)

(३) प्रमाणसिद्धिः

(क) न परतः प्रमाणसिद्धिः

तत्र यत् भवतोक्तं प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तत्वात् तवैव[7] दोष इति तन्नास्ति।
यत्पुनर्भवतोक्तं (।)
प्रत्यक्षेण हि तावत् यद्युपलभ्य नि वर्तयसि भावान् (।)
तन्नास्ति प्रत्यक्षं भावा येनोपलभ्यंते। (५)
अनुमानं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षेणागमोपमाने च (।)
अनुमानागमसाध्या येर्था दृष्टान्तसाध्याश्चेति। (६)

अत्र वयं ब्रूमः ।

यदि किञ्चिदुपलभेयं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयम्वा (।)
प्रत्यक्षादिभिरर्थैस्तदभावान्मेनुपालम्भः। (३०)

यद्यहं किञ्चिदर्थमुपलभेयं प्रत्यक्षानुमानोप[मानागमैः च] [8]तुर्भिः प्रमाणै 4b (:) चतुर्णाम्वा प्रमाणानां अन्यतमान्यतमेन। अत एवं प्रवर्तयेयम्वा [निवर्त्तयेयं वा।] अर्थमेवाहं किञ्चिन्नोपलभते (?भे) तस्मान्न प्रवर्तयामि न निवर्तयामि। तत्रैवं सति यो भवतोपालम्भोक्तः (? म्भ उक्तः)। यदि प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामन्यतमेन उपलभ्य भावान् विनिवर्तयसीति।

ननु भवतोक्ता[१] निप्रमाणानि न सन्ति [तानि] तैश्च प्रमाणैरपि गम्या- [अ]र्था इति [यो दोष उक्तः] स मे भवत्येवानुपालम्भ [: ।[1] (३०)

किञ्चान्यत् ।]

यदि च प्रमाणतस्तेषां तेषां प्रसिद्धिरर्थानां।
तेषां पुनः प्रसिद्धिं ब्रूहि कथं तेषां (?ते) प्रमाणानां। (३१)

प्रसिद्धिरिति (।)

यदि च प्रमाणतस्तेषां (?) तेषामर्थानां प्रमेयानां (?णां) सिद्धिं मन्यसे यथा मानैर्मेयानां। तथा[२] तेषामिदानीं प्रत्यक्षानुमानोपमानागमानां चतुर्णां प्रमाणानां

---

[१] VT. Omits **ननु भवतोक्तानि।** [२] VT. **अथ**

कुतः प्रसिद्धिः। यदि तावन्निःप्रमाणानां प्रमाणं स्यात् नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य।[१] यदि पुनः मन्यसे प्रमाणैः प्र[4]सिद्धिः[२] प्रमाणतोऽर्थानां प्रसिद्धिरिति हीयते प्रतिज्ञा। तथापि[३] (।३१)

अन्यैः यदि प्रमाणैः प्रमाणसिद्धिर्भवत्यनवस्था।
नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य।(३२)

यदि पुनर्मन्यसे। प्रमाणैः प्रमेयाणां प्रसिद्धिस्तेषां प्रमाणानामन्यैः प्रमाणैः प्रसिद्धिरनवस्थाप्रसङ्गः। अनवस्थाप्रसङ्गै(? ङ्गे)को दोषः।

नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य।

अस्यानवस्थाप्रसङ्गे आदेः सिद्धिर्नास्ति। किं कारणं(।) तेषाम[3]पि हि प्रमाणानामन्यैः प्रमाणैः [प्र]सिद्धिस्तेषामन्यै[रिव तेषामप्यन्यै]रिति नास्त्यादिः। आदेरसद्भावात् कुतो मध्यं कुतो [?तः] अन्तः। तस्मात् तेषां प्रमाणानामन्यैः प्रमाणैः प्रसिद्धिः [इति यदुक्तं तत्] नोपपद्यतेति [?त इति]।(३२)

तेषामथ प्रमाणैर्विना प्रसिद्धिः विहीयते वादः।
वैषमिकत्वं तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्यः।(३३)

अथ मन्यसे(—)तेषां प्रमाणानां विना प्रमाणैः प्रसिद्धिः प्रमेयानां पुनरर्थानां प्रमाणैः प्रसिद्धिरिति। एवं सति यस्ते वादः(—)प्रमाणैः[4] प्रसिद्धिरर्थानामिति हीयते (।)वैषमिकत्वञ्च भवति।(—)केषाञ्चित् अर्थानां प्रमाणैः प्रसिद्धिः केषाञ्चिन्नेति(।)विशेषहेतुश्च वक्तव्यः येन हेतुना केषांचिदर्थानां प्रमाणैः प्रसिद्धिः केषाञ्चिन्नेति। सा च नोपदिष्टा(।) तस्मादियमपि[४] कल्पना नोपपन्नेति।(३३)

(ख) नाऽग्निवत् स्वतः

अत्राह। प्रमाणान्येव मम स्वात्मानं परात्मानञ्च प्रसाधयन्ति।[५] यथोक्तं।

द्योतयति स्वात्मानं यथा हुतास(?श)ः तथा परात्मानं।
स्वपरात्मानावेवं प्रसाधय[5]न्ति प्रमाणानि।(३४)

---

[१] VT. Omits यदि ० नान्तस्य [२] VT. यद्यन्यैः प्रमाणैरपि प्रमाण(प्र)सिद्धिः [३] VT. अथापि
[४] VT. नियङ =?ऽदि यङ
[५] VT. Omits प्रमा ० प्रसाधयन्ति

[1]परमिव [2]स्वात्मानं परात्मानञ्चेति ॥ (३४)

अत्रोच्यते ।

विषमोपन्यासोयं न ह्यात्मानं प्रकाशयत्यग्निः ।
न हि तस्यानुपलब्धिः दृष्टा तमसीव कुम्भस्य । (३५)

विषम एवायमुपन्यासः । अग्निवत् प्रमाणानि स्वात्मानञ्च प्रसाधयन्ति परात्मानञ्च प्रसाधयन्तीति । न ह्यग्निरात्मानं प्रकाशयति । यदि हि[3] यथा प्रागेवाग्निना अप्रकाशितस्तमसि कुम्भो नोपलभ्यते । अथोत्तरकालमुपलभ्यतेऽग्निना प्रकाशितः सन्[6] (।) एवमेव यद्यग्निना न प्रकाशितः प्रागग्निर्नः [?तमसि] स्यादुत्तरकालमग्नेः प्रकाशनं स्यात् । अतः स्वात्मानं प्रकाशयेन्नैतदेवं । तस्मादियमपि कल्पना नोपपद्यन्ते (?त इ) ति । (३५)

किञ्चान्यत् ।

यदि स्वात्मानमयं त्वद्वचनेन प्रकाशयत्यग्निः ।
परमिव न त्वात्मानं परिधक्ष्यत्यपि हुताशः । (३६)

यदि च त्वद्वचनेन यथा परात्मानं प्रकाशयत्यग्निः एवमेव स्वात्मानमपि प्रकाशयत्यग्निरिति । ननु यथा परात्मानं दहति एवमेव स्वात्मान[7]मपि धक्ष्यतीति । न चैतदेवं । (३६)

तत्र यदुक्तं (।) परात्मानमिव स्वात्मानं प्रकाशयत्यग्निरिति (।) तन्न ॥

किञ्चान्यत् ।

यदि च स्वपरात्मानौ त्वद्वचनेन प्रकाशयत्यग्निः ।
प्रच्छादयिष्यति तमः स्वपरात्मानौ हुताश इव । (३७)

यदि च भवतो मतेन स्वात्मपरात्मानौ प्रकाशयत्यग्निः । नन्विदानीं प्रतिपक्षभूततमोपि स्वात्मपरात्मानौ छादयेत् । नैतदिष्टं ।[4] (३७)

तत्र यदुक्तं स्वपरात्मानौ प्रकाशयत्यग्निरिति (।) तन्न ॥

किञ्चान्यत् (।)[8]

---

[1] VT. Adds—**इत्युपदेशवत् प्रमाणान्येव स्वात्मानं परात्मानञ्च प्रसाधयन्ति । यथाऽग्निः स्वात्मानं परात्मानञ्च प्रसाधयति, एवं प्रमाणान्यपि ।**

[2] VT. Omits—**परमिव ।** [3] VT. Omits—**यदि हि**

[4] VT. **ननु तत्प्रतिपक्षभूतोपि स्वपरात्मानौ छादयेत् । नैतदेवम् ।**

5a **नास्ति तमश्च ज्वलने यत्र च तिष्ठति सदात्मनि ज्वलनः।**
कुरुते कथं प्रकाशं स हि प्रकासोअ(?शो)न्धकारबधः।(३८)

इह चाग्नौ नास्ति तमः। नापि च यत्राग्निस्तत्रास्ति तमः। प्रकाशश्च नाम तमसः प्रतिघात[: तस्मादग्नावपि नास्ति तमः। यत्राग्निस्तत्राऽपि नास्ति तमः।] तत्र कथमस्य[१] तमसः प्रतिघ(ा)तमग्निः करोति। यस्य प्रतिघातात् स्वपरात्मानौ प्रकाशयतीति। आह। यत्[२] यस्मादेवं[३] नाग्नौ तमोस्ति। नापि यत्राग्निस्तत्र तमोस्ति।[1] यस्मादेवं स्वपरात्म(ा)नौ न प्रकाशयत्यग्निः। तेन ह्युत्पद्यमाने-नैवाग्निना तमसः प्रतिग्रहः कुतः। (।) तस्मान्नाग्नौ[४] तमोऽस्ति। नापि यत्राग्निः तत्र तमोस्ति। यस्मादु[५]त्पद्यमान एवोभयं प्रकाशयत्यग्निः स्वात्मानं परात्मानञ्चेति।(३८)

अत्रोच्यते।

उत्पद्यमान एव प्रकाशयत्यग्निरित्यसद्वादः।
उत्पद्यमान एव प्राप्नोति तमो न हि हुताशः।(३९)

अयमग्निरुत्पद्यमान एव प्रकाशयति स्वात्मानं[2] परात्मानञ्चेति। नायमुप-पद्यते वादः। कस्मात्(।)[६] न ह्युत्पद्यमान एवाग्निः तमः प्राप्नोति। अप्राप्तत्वा न्नैवोपहन्ति। तमसश्चानुपघातान्नास्ति प्रकाशः।(३९)

किञ्चान्यत् (।)

अप्राप्तोपि ज्वलनो यदि वा पुनरन्धकारमुपहन्यात्।
सर्वेषु लोकधातुषु तमोऽयमिह संस्थित उपहन्यात्। (४०)

अथापि मन्यसे अप्राप्तोप्यग्निरन्धकारमुपहन्तीति। नन्विदानीमिह[७] संस्थितो-ऽग्निः सर्वलोकधातुस्थमुपहनिष्यति तमः तुल्या[3] यामप्राप्तः(।) न चैतदेवं दृष्टं।[८] तस्मादप्राप्येवाग्निरन्धकारमुपहन्तीति[९] यदिष्टं। तन्न।(४०)

---

[१] VT. Omits—तत्र कथं adds. यस्य [२] VT. अथ
[३] VT Omits—एवं [४] VT ० ग्नि। उत्पद्यमानेनैवाग्निना तेन तमसः प्रतिघातः। तत्रावपि न तत् [५] VT. तस्माद्।
[६] VT. repeats twice—अयम ० कस्मात्
[७] VT. ननु सोप्राप्त इव
[८] VT. Omits—दृष्टं
[९] VT. तस्मात्प्राप्याप्राप्याग्नि ० न्तीति

(ग) न प्रमेयतः प्रमाणसिद्धिः

यदि च स्वतः प्रमाणसिद्धिरनपेक्ष्य ते प्रमेयाणि।
भवति प्रमाणसिद्धिः न परापेक्षा हि सिद्धिरिति।[१] **(४१)**

यदि चाग्निवत् स्वतः प्रमाणसिद्धिरिति मन्यसे। अनपेक्ष (?क्ष्य)ापि प्रमेयाणि प्रमाणानां सिद्धिः भविष्यतीति (।) किं कारणं। न हि स्वतः [सिद्धिः] परमपेक्षते। अथापेक्षते न स्वतः प्रसिद्धिः।(४१)

अत्राह। यदि नापेक्ष्यन्ते[4] प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि को दोषो भविष्यतीति। अत्रोच्यते।

अनपेक्ष्य हि प्रमेयानर्थान् यदि ते प्रमाणसिद्धिः भवति।
न भवंति कस्यचिदेवमिमानि[२] **प्रमाणानि।(४२)**

यदि प्रमेयानर्थाननपेक्ष्य सिद्धिर्भवति प्रमाणानामिति। [एवं हि ते] तानीमानि प्रमाणानि न कस्यचित् प्रमाणानि भवन्ति। एवं दोषः॥

अथ कस्यचिद् भवन्ति प्रमाणानि। नैवेदानीमनपेक्ष्य[३][तान्] प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि भवन्ति॥(४२)

अथ मतमपेक्ष (?क्ष्य) सिद्धिस्तेषामिति अ भवतो[४] **को दोषः।**
सिद्धस्य साधनं स्यान्नासिद्धोपेक्षते ह्यन्यत् ।(४३)

अथापि मतम् (।) अपेक्ष्य प्रमेयानर्थान् प्रमाणानां सिद्धिर्भवतीति। एवं हि सति सिद्धस्य प्रमाणचतुष्टयस्य साधनं भवतीति। किं कारणं।[५] न ह्यसिद्धस्यार्थस्यापेक्षणं भवति। न ह्यसिद्धो देवदत्तः कञ्चिदर्थमपेक्षते (।)[६] न च सिद्धस्य साधनमिष्टं कृतस्य कार(?क)रणमनुपपत्तेरिति॥(४३)

किञ्चान्यत्।

सिध्यन्ति हि प्रमेयाण्यपेक्ष्य यदि सर्वथा प्रमाणा[6]**नि (।)**
भवन्ति(?ति)प्रमेयसिद्धिरनपेक्ष्यैव प्रमाणानि।(४४)

---

[१] VT. ० न परापेक्षात्मसिद्धिः
[२] VT. कस्यचिदेव हीमानि
[३] VT. नैवानपेक्ष्य　[४] VT. तेषामित्यत्र
[५] VT. Omits सिद्धस्य ० कारणं
[६] VT. adds—ते सिद्धस्य प्रमाणचतुष्टयस्य साधनं भवति।

यदि प्रमेयाण्यपेक्ष्य प्रमाणानि सिध्यन्ति । नेदानीं प्रमाणान्यपेक्ष्य प्रमेयाणि सिध्यन्ति (।) किं कारणं (।) न हि साध्यं साधनं साधयति [1] (।) साधनानि च किल प्रमेयाणां प्रमाणानि[१] ॥ (४४)

किञ्चान्यत् ।

यदि च प्रमेयसिद्धिरनपेक्षै(?क्ष्यै)व भवति प्रमाणानि ।
किन्ते प्रमाणसिद्ध्या तानि यदर्थं प्रसिद्धं तत् । (४५)

यदि च मन्यसेऽनपेक्ष्यैव प्रमाणानि प्रमेयानां (? णां) प्रसिद्धि(र्भवति । किमि)[7]दानीं ते प्रमाणसिद्धचा पर्यन्विष्टया (।) किं कारणं। यदर्थं हि तानि प्रमाणानि पर्यन्विष्येरन् । ते प्रमेयाऽर्था (? या अर्था) विना प्रमाणैः सिद्धाः(।) तत्र किं प्रमाणैः कृत्यं । (४५)

अथ तु प्रमाणसिद्धिर्भवत्यपेक्ष्यैव ते प्रमेयाणि ।
व्यत्यय एवं सति ते ध्रुवं प्रमाणप्रमेयाणां । (४६)

अथापि मन्यसेऽपेक्ष्यैव प्रमेयानर्थान्(?न्) प्रमाणानि भवन्ति । एवं हि सति

5b मा भूत् पूर्वोक्तदोष इति कृत्वा (।) एवं ते सति व्यत्ययः [प्रमाण]प्रमे [8] याणां भवति। प्रमाणि (?णा)नि ते प्रमेयाणि भवन्ति प्रमेयैः साधितत्वात् । प्रमाणानि च प्रमेयाणि भवन्ति प्रमाणानां साधकत्वात् । (४६)

अथ ते प्रमाणसिद्धचा प्रमेयसिद्धिः प्रमेयसिद्ध्या च (।)
भवति प्रमाणसिद्धिः; नास्त्युभयस्यापि ते सिद्धिः ॥ (४७)

अथ मन्यसे (।) प्रमाणसिद्ध्या प्रमेयसिद्धिर्भवति प्रमाणापेक्षत्वात् । प्रमेयसिद्ध्या च प्रमाणसिद्धिर्भवति प्रमेयापेक्षत्वादिति ॥ एवं सत्युभयस्यापि सिद्धिर्न [। (४७)

किं कार] णं (।)

सिध्यन्ति हि प्रमाणैर्यदि प्रमेयाणि तानि तैरेव (।)
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति । (४८)

यदि हि प्रमाणैः प्रमेयाणि सिध्यन्ति(।) तानि प्रमाणानि तैरेव प्रमेयैः साधयितव्यानि । नन्वसिद्धेषु प्रमेयेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथं साधयिष्यन्ति प्रमेयाणीति । (४८)

---

[१] VT. ० प्रमेयाणि प्रमाणानाम्

सिध्यन्ति च प्रमेयैः यदि प्रमाणानि तानि तैरेव (।)
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति।(४९)

यदि [च[प्रमेयैः प्रमाणानि सिध्यन्ति[1] तानि च प्रमेया[2] णि तैरेव प्रमाणैः साधयितव्यानीति। नन्वसिद्धेषु प्रमाणेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथं साधयिष्यन्ति प्रमाणानि।(४९)

पित्र(ा) यद्युत्पाद्यः पुत्रो यदि तेन चैव पुत्रेण।
उत्पाद्यः स यदि पिता वद तत्रोत्पादयति कः कं।(५०)

यद्यथापि नाम कश्चित् ब्रूयात्। पित्रा पुत्र उत्पादनीयः स च पिता पुत्रेणोत्पादनीय इति। तत्रेदानीं ब्रूहि केन क उत्पादयितव्यः। तथैव खलु भवान् ब्रवीति। प्रमाणैः प्रमेयानि(?णि) साधयितव्यानि तान्येव[3] च पुनः प्रमाणानि तै प्रमेयैः[2] (।) तत्रेदानीं ते कतमैः कतमानि साधयितव्यानि।(५०)

कश्च पिता कः पुत्रः, तत्र त्वं ब्रूहि कथं तावुभावपि च।
पित्रौ [?पिता] पुत्रलक्षणधरौ यतो न पुत्रसंदेहः।[3] (५१)

तयोश्च पूर्वोपदिष्टयोः पितापुत्रयोः वद कतरः पुत्रः कतरः पिता (।) उभावपि तावुत्पादकत्वात् पितृलक्षणधरौ। उत्पाद्यत्वाच्च पुत्रलक्षणधरावत्र नः सन्देहो भवति। कतरस्तत्र पिता कतरस्तत्र पुत्र[4] इति। एवमेव यान्येतानि भवति [?तः] प्रमाणप्रमेयाणि। [तेषु] तत्र कतराणि प्रमाणानि कतराणि प्रमेयाणि। उभयान्यपि ह्येतानि [साधनत्वात्] प्रमाणानि तानि प्रमेयाणि[4] साध्यत्वात् प्रमेयाणीति। अत्र न[:] सन्देहो भवति(—)कतराण्यत्र प्रमाणानि कतराणि प्रमेयाणीति।(५१)

(घ) नाप्यकस्मात् प्रमाणसिद्धिः

नैव स्वतः प्रसिद्धिर्न परस्परतः प्रमाणैर्वा[5] (।)
भवति न च प्रमेयैः न चाप्यकस्मात् प्रमाणानां।[6] (५२)

---

[1] VT. **यदि च प्रेमयाणि सिध्यन्ति** [2] VT. adds—**साधयितव्यानि**
[3] VT. **ततो नोऽत्र संदेहः**
[4] VT. Omits **तानि प्रमेयाणि**
[5] VT. **परस्परतोऽन्यप्रमाणैर्वा**
[6] VT. ० **न चाप्यकारणं भवति।**

न स्वतः प्रसिद्धिः प्रत्यक्षस्य[5] तेनैव प्रत्यक्षेण(।)अनुमानस्य तेनैवानुमाने (न।) उपमानस(?स्य) तेनैवोपमानेन। आगमस्य तेनैवागमेन। नापि परस्यात्र [?स्परतः।] प्रत्यक्षस्यानुमानोपमानागमैरनुमानस्य प्रत्यक्षोपमानागमैरुपमानस्य प्रत्यक्षानुमानागमैः। आगमस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानैः। नापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमादन्यैः[1] प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैर्यथास्वं(।) नापि प्रमेयैः समस्त व्यस्तैः [6]स्वविषयपरविष(य)तागृहीतैः[2] नाप्यकस्मान्नास्ति समुच्चयेन। एतेषां कारणानां पूर्वोद्दिष्टानां विंशत्त्रिंशच्चत्वारिंशत् श(?ष)ड्विंशतिर्वा[3] (।५२)

तत्र[4] यदुक्तं। प्रमाणाधिगम्यत्वात् प्रमेयाणां भावानां सन्ति तु प्रमेया भावा(:।) तानि च[5] प्रमाणानि(।) यैस्तु प्रमाणैः प्रमेया भावाः सन्तश्च भावाः[6] समधिगता इति (।) तन्न ॥

२. भावानां शून्यता युक्ता (ख)

(१) प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् कुशलादेः प्रविभागः

यत् पुनर्भवतोक्तं।

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते।
कुशलं जनस्वभा[7]वं मन्यन्ते[7] शेषेष्वप्येष विनियोगः। (७)

अत्र ब्रूमः।

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थ(ा)विदो ब्रुवते यत्।
6a **कुशलस्वभाव[?वं] एवं प्रविभागेनाभिधेयः स्यात्।(५३)**

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थ(ा)विदः कुशलं जन[8]स्वभावं मन्यन्ते। स च भवता प्रविभागेनोपदेष्टव्यः(—)स्यादयं स कुशलः स्वभावः इमे ते कुशला धर्मा इति। इदं तत् कुशलं विज्ञानमयं कुशलविज्ञानस्वभाव(:।) एवं सर्वेषां (।) न चैतदेवं दृष्टं।[9](५३)

[8]तस्माद् यदुक्तमुपदिष्टः[10] स्वभावो धर्माणामिति(।) तन्न॥

---

[1] VT. ० नागमा अन्यैः [2] VT. स्वपरविषयगृहीतान्ता [3] VT. षट्त्रिंशतिर्वा न सिद्धिः [4] VT. तत्र त्वया [5] VT. adds सन्ति
[6] VT. Omits—सन्तश्च भावा [7] VT. मन्यन्ते is Omitted in the verse 7 [8] VT. Omits जन [9] VT. न तदप्युपदिष्टम्
[10] VT. तस्मात् स्वयं यथा यदुक्तं—उपदिष्टः

किञ्चान्यत्।

यदि च प्रतीत्य कुशलः स्वभाव उत्पद्यते स कुशलानां (।)
धर्माणां परभावः स्वभाव एव कथं भवति।(५४)

यदि च कुशलानां धर्माणां स्वभावो हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्योत्पद्यते। [स] परभावादुत्पन्न[१]: कुशलानां धर्माणां कथं स्वभावो भवति। एवमेवाकुशल-प्रभृतीनां।(५४)

तत्र यदुक्तं। कुशलाव्याकृतानां न...... [[२]कुशलानां][1] धर्माणां कुशलः स्वभावो (?व उ)पदिष्टः। एवमकुशलानामकुशलादिरिति। तन्न॥

किञ्चान्यत्।

अथ न प्रतीत्य किञ्चित् स्वभाव उत्पद्यते स कुशलानां।
धर्माणामेवं स्याद् वासो न ब्रह्मचर्यस्य॥(५५)

अथ मन्यसे। न किञ्चित् प्रतीत्य कुशलानां धर्माणां कुशलस्वभाव उत्पद्यते। एवमकुशलानां धर्माणामकुशलः अव्याकृतानमव्याकृत इति[३]। एवं सत्यब्रह्मचर्य-वासो भवति (।) किं कारणं। प्रतीत्य स[४]मुत्पादस्य हि एवं सति प्रत्याख्यानं भवति। प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्याख्यानात् प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनं प्रत्याख्यानं (?तं) भवति। न ह्यविद्यमानस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य दर्शनमुपपद्यमानं भवति। असति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शने धर्मदर्शनं न भवति। उक्तं हि भगवता (—)"यो हि भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति"। धर्मदर्शनाभावात् ब्रह्मचर्यवासा-भावः।

अथवा (।) प्रतीत्यसमुत्पादप्रत्याख्यानात् दुःखसमुदय[3]प्रत्याख्यानं भवति। प्रतीत्यसमुत्पादो हि दुःखस्य समुदयः। दुःखसमुदयस्य प्रत्याख्यानात् दुःखप्रत्याख्यानं भवति। असति हि समुदये तत् कुतो दुःखं समुदेष्यति। दुःखसमुदयप्रत्याख्यानाच्च दुःखनिरोधस्य प्रत्याख्यानं। असति हि दुःखसमुदये[४] कस्य प्रहाणात् निरोधो भविष्यति। असति हि दुःखनिरोधे कस्य प्राप्तये मार्गो भविष्यति दुःख-निरोधगामी। एवं चतुर्णामार्यसत्यानामभाववच्छ्राम[4]ण्यफलाभावः।[५] सत्यदर्शना-

---

[१] VT. **परभावं प्रतीत्य उत्पन्नः** [२] VT. Omits—**कुशलाव्याकृतानां न.....** [३] VT. **अकुशलादीनामप्येवम्** [४] VT. **असतोर्दुःखसमुदययोः** [५] VT. **एतेन चतुर्णामार्यसत्यानामभावः स्यात्। तदभावाच्छ्रामण्यफलाभावः संप्राप्तः**

दिश्र(ा)मण्यफलानि (अ)धिगम्यन्ते।[१] श्रामण्यफलानामभावादब्रह्मचर्यवास इति॥(५५)

किञ्चान्यत्।

नाधर्मो धर्मो वा संव्यवहाराश्च लौकिका नि (?न) स्युः।
नित्याश्च सर्वभावाः स्युः नित्यत्वादहेतुमतः।(५६)

एवं सति प्रतीत्यसमुत्पादं प्रत्याचक्षाणस्य भवतः को[२] दोष (:) प्रसज्यते। धर्मो न भवति अधर्मो न भवति। संव्यवहाराश्च लौकिका न सम्भवन्ति। किं कारणं(।) प्रतीत्यसमुत्पन्नं ह्येतत्[५] सर्वमसति प्रतीत्यसमुत्पादे कुतो भविष्यति। अपि च सस्वभावोऽप्रतीत्यसमुत्पन्नो निर्हेतुको नित्यः स्यात्। किं कारणं(।) निर्हेतुका हि भावा नित्यास्तत्र स एव चाब्रह्मचर्यवासः प्रसज्येतु (?त) स्वसिद्धान्तविरोधः[३]। किं कारणम् (।) अनित्या हि भगवता सर्वे संस्कारा निर्दिष्टास्ते स्वभावनित्यत्वात् नित्या हि भवन्ति।(५६)

एष चाकुशलेष्वव्याकृतेषु नैर्याणादिषु च दोषः (।)
तस्मात् सर्वं संस्कृतमसंस्कृतं ते भवत्येवं।(५७)

यश्चैष(:)कुशलेषु निर्दिष्टः क[६]ल्पः स एवाकुशलेषु स एवाव्याकृतेषु स एव नैर्याणिकप्रभृतिषु दोषः(।) तस्मात् [ति] सर्वमिदं संस्कृतमसंस्कृतं संपद्यते। किं कारणं (।) हेतो(?तौ) ह्यसत्युत्पादस्थितिभङ्गा न भवंति। उत्पादस्थितिभङ्गेष्वसत्सु[४] संस्कृतलक्षणाभावात्। सर्वं संस्कृतमसंस्कृतं संपद्यते।(५७)

तत्र यदुक्तं(।)कुशलादीनां भावानां स्वभावसद्भावादशून्याः सर्वभावा इति तन्न॥

(२) निर्वस्तुकस्य नामाभावे न नियमः

यत्पुनर्भवतोक्तं।
यदि च न भवेत् स्वभावो भावानां न स्वभाव[५] इ[७]त्येवं (।)
नामापि भवेदेवं नाम हि [६]निर्वस्तुकं नास्ति।(९)
(?अत्रोच्यते)

---

[१] VT. Omits—सत्य ० धिगम्यन्ते [२] VT. Omits को
[३] VT. प्रसज्येत सिद्धान्तविरोधः [४] VT. ० भङ्गाभावात् तदभावे
[५] VT. धर्माणां निःस्वभाव
[६] In The verse 9—नामापि भवेन्नैवं नामापि

यः सद्भूतं नाम ब्रूयात् स स्वभाव इत्येवं।
भवता प्रतिवक्तव्यो नाम ब्रूमश्च न वयं सत्। (५८)

यो नाम सद्भूतं ब्रूयात् सस्वभाव इति स भवता प्रतिवक्तव्यः स्यात्। यस्य सद्भूतनामस्वभावस्य। तस्मात् तेनापि स्वभावेन सद्भूतेन भवितव्यं। न ह्यसद्भूतस्य स्वभावस्य सद्भूतं नाम भवतीति। न पुनर्वयं नाम सद्भूतं[1] ब्रूमस्तदपि हि स्वभावस्याभावान्नाम निः[8]स्वभावत्वात् शून्यं शून्यत्वादसद्भूतं।(५८)　b6

तत्र यत् भवतोक्तं नामसद्भावात् सद्भूतः स्वभाव इति। तन्न॥

किञ्चान्यत्।

नामासदिति च[2] यदिदं तत्किं नु सतो भवत्युतासतः।
यदि हि सतो यद्यसतो द्विधापि ते हीयते वादः। (५९)

यच्चैतन्नामासदिति[3] तत्किं [नाम] सतः असतः[4]। यदि हि सतस्त(त्) नाम यद्यसत उभयथापि प्रतिज्ञा हीयते। तत्र यदि तावत् सत्। [5]असदिति [नास्तीति] प्रतिज्ञा हीयते। नहीदानीं तदसदिदानीं सत्[1] अथासत्। असदिति नाम या प्रतिज्ञा असद्भूतस्य नाम न भवति अस्तित्वस्वभाव इति तस्मात् सद्भूतः स्वभाव इति। सा हीना॥(५९)

किञ्चान्यत्।

सर्वेषां भावानां शून्यत्वञ्चोपपादितं पूर्वं।
स उपालम्भः तस्माद् भवत्ययञ्चाप्रतिज्ञायाः[6]।(६०)

इह चास्माभिः पूर्वमेव सर्वेषां भावानां विस्तरतः शून्यत्वमुपपादितं। तत्र प्राग् नाम्नोपि शून्यत्वमुक्तं (।) संभवं अशून्यत्वं परिगृह्य परिवृत्तो[2] वक्तुं। यदि भावानां स्वभावो न स्यादस्वभाव इति नामापीदन्न स्यादिति।[7] तस्माद्(? त्) प्रतिज्ञोपलम्भोयं भवतः संपद्यते। न हि वयं नाम सद्भूतमिति ब्रूमः॥(६०)

---

[1] VT. ० सद्भूतस्वभावं　[2] VT. नामा सदि न
[3] VT. यच्चैतन्न नामासत इति
[4] VT. असतो वा। अथ
[5] VT. ० तावन्नामासद् (।)
[6] VT. तस्मात् प्रतिज्ञाऽभावेऽप्युपालम्भो योऽस्ति
[7] VT. Omits—संभवं ० स्यादिति

(३) प्रतिषेधासिद्धिर्न युक्ता

(क) धर्मविनिर्मुक्तः स्वभावः प्रतिषिद्धः

यत्पुनः भवतोक्तं।

अथ विद्यते स्वभावस्स च धर्माणां न विद्यते तस्मात् (।)

धर्मैर्विना स्वभावः स यस्य तत् युक्तमुपदेष्टुं।(१०)

(अत्रोच्यते)

अथ विद्यते स्वभावः स च धर्माणां न विद्यत इति।

इदमाशङ्कितं यदुक्तं भवत्यनाशङ्कितं तच्च।(६१)

न हि वयं धर्माणां स्वभावं[3] प्रतिषेधयामः। धर्मविनिर्मुक्तस्य वा कस्यचिदर्थस्य स्वभावमभ्युपगच्छामः। नन्वेवं सति य उपालम्भो भवत[ो] यदि धर्मा निःस्वभावाः कस्य खल्विदानीमन्यस्यार्थस्य धर्मविनिर्मुक्तस्य स्वभावो भवति। स युक्तमेवोपदिष्टमिति। दूरापकृष्टमेवैतत् भवति।[१] (६१)

(ख) असतोऽपि अनभ्युपगमस्य प्रतिषेधात् समः

यत् पुनर्भवतोक्तं।

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्ययं यस्मात्।

दृष्टः प्रतिषेधोयं सतः स्वभावस्य ते तस्मात्।(११)

इत्यत्र ब्रूमः।[4]

सत एव प्रतिषेधो यदि शून्यत्वं नन्वप्रतिसि(?षि)द्धमिदं।

प्रतिषेधयते हि भवान् भावानां निःस्वभावत्वं।(६२)

यदि सत एव प्रतिषेधो भवति नासत [ः। सर्व]भावानां निःस्वभावत्वं प्रतिषेधयति [भवान्]। ननु प्रतिसि(?षि)द्धं[२] सर्वभावानां निःस्वभावत्वं त्वद्वचनेन। प्रतिषेधयसि त्वं सद्भावात्। निःस्वभावत्वस्य च सर्वभावानां प्रतिषिद्धत्वात्। प्रतिषिद्धा शून्येति[३] (।६२)

---

[१] VT. दूरापकृष्टो न दृढस्स उपालम्भो भवति

[२] VT. न प्रसिद्धं

[३] VT. प्रतिसिद्धं त्वया शून्यता हेतोः प्रतिषिद्धत्वात् सर्वभावानां निःस्वभावत्वस्व च प्रतिषिद्धत्वाच्च

प्रतिषेधयसे अथ त्वं शून्यत्वं तच्च नास्ति शून्यत्वं ।
प्रतिषेधः [5] सत इति ते नन्वे (वं) विहीयते वादः।[१] (६३)

अथ[२] शून्यत्वं प्रतिषेधयसि त्वं सर्वभावानां निःस्वभावत्वं शून्यत्वं (।) नास्ति तच्च शून्यत्वं।[३] या तर्हि ते प्रतिज्ञा सतः प्रतिषेधो भवति नासत इति सा हीना॥(६३)

किञ्चान्यत्।

प्रतिषेधयामि नाहं किञ्चित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किञ्चित्।
तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय[४] एव त्वया क्रियते।(६४)

एवमपि तु कृत्वा यद्यहं किञ्चित् प्रतिषेधयामि ततो युक्तमेव वक्तुं स्यात्। न चैवाहं[6] किञ्चित् प्रतिषेधयामि तस्मान्न[५] किञ्चित् (प्रति)शे(?षे)द्धव्य-मस्ति। तस्मात् शून्येषु सर्वभावेष्वविद्यमाने प्रतिषेध्ये [प्रतिषेधे च] प्रतिषेधयसीत्येष त्वयात्र सद्भूतोऽधिलयः[६] क्रियत इति ॥(६४)

यत् पुनर्भवतोक्तं।

अथ नास्ति स स्वभावः किन्नु प्रतिषिध्यते त्वयानेन (।)
वचनेनर्ते वचनात् प्रतिषेधः सिध्यते ह्यसतः॥ (१२)

अत्र ब्रूमः।

यच्चाहं ते वचनादसतः प्रतिषेधवचनसिद्धिरिति।
अत्र ज्ञापयते वागसदिति तन्न प्रतिनिहन्ति।(६५)

यच्च भवान्[7] ब्रूवीति। सतो[७]पि वचनादसतः प्रतिषेधः प्रतिसिद्धः[८] तत्र किन्निःस्वभावाः सर्वभावा इति एतद्वचनं करोतीति॥

अत्र ब्रूमः(।)निःस्वभावा[ः सर्वभावा] इति एतत् खलु वचनं न निःस्वभा-वान् सर्वभावान् करोति[९]। किन्त्वसत्स्वभावो भावानामसत्स्वभावानामिति

---

[१] VT. इति ननु स हीयते वादः　　[२] VT. यस्मात्
[३] VT. adds अथ　[४] VT. ब्कुर्-प=पूजा
[५] VT. यस्मान्न
[६] VT. ब्कुर्-प थोग्-तु मि·बब्·प दे=न्यस्तस्सोऽधिलयः
[७] VT. असतोऽपि　　[८] VT. प्रसिद्धः
[९] VT. एतत् खलु वचनं भावानां निःस्वभावत्वं न करोति

ज्ञापयति। तत्र कश्चिद् ब्रूयादविद्यमानगृहे देवदत्तस्तमस्ति (? त्तेतमस्ति) गृहे देवदत्त
72a इति।[1] तत्रैनं[1] [? वं] कश्चित् प्रतिब्रूयात् [देवदत्तो गेहे] नास्तीति। न त[द्वचनं
देवदत्तस्याभावं करोति न] [4]देवदत्तस्य संभवं करोति। किन्तु ज्ञापयति
केवलमसद्भावं गृहे देवदत्तस्येति। तद्वत् नास्ति स्वभावो भावानामित्येतद् वचनं
न स्वभावानां[2] निः स्वभावत्वं करोति। भावेषु स्वभावस्याभावं ज्ञापयति[3]॥ (६५)

तत्र यद्भवतोक्तं (।) किमसति स्वभावे नास्ति स्वभाव इत्येतद् वचनं
करोति। रि (? ऋ) तेपि वचनात् प्रसिद्धिः स्वभावस्याभाव इति। तत् ते न
युक्तं (।)

(ग) प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् न निर्हेतुकतादोषः

यदुक्तं (।)

बालानामिव मृगतृष्णायां स यथा[1] जलग्राहः।
एवं मिथ्याग्राहः स्यात् ते प्रसिध्यते ह्यसतः। (१३-१६)
यत् पुनर्भवतो मृगतृष्णायामित्यत्र ब्रूमः।

मृगतृष्णादृष्टान्ते यः पुनरुक्तं त्वया महांश्चर्चः।
तत्रापि निर्णयं शृणु यथा स दृष्टान्त उपपन्नः। (६६)

य एव त्वया मृगतृष्णादृष्टान्ते महांश्चर्च उक्तः। तत्रापि यः निर्णयः स श्रूय-
तां (।) उपपन्न एव दृष्टान्तो भवति।[4] (६६)

स यदि स्वभावतः स्यात् भावो[5] न स्यात् प्रतीत्य समुद्भूतः (।)[2]
यश्च प्रतीत्य भवति ग्राहो ननु[6] शून्यता सैव। (६७)

यदि च मृगतृष्णायां स यथा जलग्राहः स्वभावतः स्यात्। न स्यात् प्रतीत्य-
समुत्पन्नो। यतो मृगतृष्णाञ्च प्रतीत्य विपरीतञ्च दर्शनं प्रतीत्य [अ]योनिशो मन-
स्कारञ्च प्रतीत्य स्यादुद्भूतोतः प्रतीत्यसमुत्पन्नः[7] (।) यतश्च प्रतीत्यसमुत्पन्नोऽतः
स्वभावतः शून्य एव। यथा पूर्वमुक्तं तथा (।६७)

---

[1] VT. यथा [2] VT. उक्तः। ० तत्रापि दृष्टान्तः स कथमुपपन्नः।
निर्णयो योऽस्ति सश्रूयताम्। [3] VT. भावानां [4] VT. ० करोति।
अथापि सर्वभावा निःस्वभावा मायापुरुषवत्। अभूतवस्तुमोहात् अविद्यया मूढान्
वालपुरुषान् आरोपितेषु सस्वभावेषु स्वभावाभावं ज्ञापयति। [5] VT.
ग्राहो [6] VT. न [7] VT. ० प्रतीत्यास्त्युद्भूतः

किञ्चान्यत् ।

यदि च स्वभावतः स्यात् ग्राहः कस्तं विनिवर्तयेत् ग्राहं ।[3]
शे(षे)ष्वप्येष विधिः तस्मा(द्) दोषोनुपालम्भः[१] ।(६८)

यदि च मृगतृष्णायां जलग्राहः स्वभावतः स्यात्। क एव तं विनिवर्तयेत्। न हि स्वभाव(:) शक्यो निवर्तयितुं। तथा[२]ग्नेरुष्णत्वमपाम् द्रवत्वमाकाशस्य निरव(?रा)वरणत्वं(।) दृष्टं चास्य विनिवर्तनं। तस्माच्छून्यस्वभावः ग्राह्यः[३]। यदा चैतदेवं शेषेष्वपि धर्मेष्वेष क्रमः प्रत्यवगन्तव्यः(।) ग्राह्यप्रवृत्तिषु पञ्चषु(?सु)।(६८)

तत्र यद् भव[तोक्तं—षट्लक्षणभा] [4]वादशून्याः सर्वभावा इति (।) तन्न॥

यत्पुनर्भवतोक्तं[४] ।

हेतोश्च ते न[४] सिद्धि (र्) नैःस्व(ा)भाव्यात् कुतो हि ते हेतुः(।)
निर्हेतुकस्य सिद्धिर्न चोपपन्नास्य तेऽर्थस्य इति ॥ (१७–१९)

अत्र ब्रूमः ।

एतेन हेत्वभावः प्रत्युक्तः पूर्वमेव स समत्वात्[५] ।
मृगतृष्णादृष्टान्तव्यावृत्तिविधौ[६] य उक्तः प्राग् ।(६९)

एतेनैव चेदानीं चर्चेन पूर्वोक्तेन हेत्वभावोपि प्रत्यवगन्तव्यः। य एव हि चर्चः पूर्वस्मिन् हेतावुक्तः षट्कप्रतिषे[धचर्चो यः स इ][5]हापि चर्चयितव्यः।(६९)

(४) प्रतिषेधप्रतिषेध्याभ्युपगमाददोषः

यत्पुनर्भवतोक्तं[७] ।

पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चात् प्रतिषेध्यमित्यनुपपन्नं।
पश्चाच्चानुपपन्नो युगपच्च यतः स्वभावोऽसन् ॥(२०)

अत्र ब्रूमः ।

यस्त्रैकाल्ये हेतुः प्रत्युक्तः पूर्वमेव स समत्वात् ।
त्रैकाल्यप्रतिहेतुश्च शून्यतावादिनां प्राप्तः ।(७०)

---

[१] VT. **तस्मादनुपालम्भः** [२] VT. **यथा** [३] VT. **तस्मान्निःस्वभावो ग्राहः। यथा** [४] VT. **अन्यच्च** verse–17 **हेतोस्ततो न०** [५] VT. **साध्यसमत्वात्** [६] VT. **० व्यावृत्तिसिद्धौ** [७] VT. **अन्यच्च**

य एष हेतुः त्रैकाल्ये प्रतिषेधवाची स तूक्तोत्तरः प्रत्यवमन्तः[१]। कस्मात् (।) साध्यसमत्वात्। यथा हि[२] प्रतिषेधस्त्रैकाल्ये नोपप[न्नः स] [6]प्रतिषेधप्रतिषेधेपि।[३] तस्मात् प्रतिषेधप्रतिषेध्येऽसति [यद्] भवान् मन्यते प्रतिषेधः प्रतिसि(?षद्ध) इति(।) तन्न। यतश्चैष[४] त्रिकालप्रतिषेधवाची हेतुरेष एव शून्यतावादिनां प्राप्तः सर्वभावस्वभावप्रतिषेधकत्वान्न[५] भवतः।

अथवा कथमेतदुक्तोत्तरं।

प्रतिषेधयामि नाहं किञ्चित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किञ्चत्।

तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय एष त्वया क्रियत इति ॥(६४)

[प्रतिषेधः सिद्धः] अथ मन्यसे त्रिष्वपि कालेषु [7]दृष्ट[:] पूर्वकालीनोपि हेतुः उत्तरकालीनोपि। युगपत्कालीनोपि हेतुः (।) कथं पूर्वकालीनः[६]। यथा पिता पुत्रस्य त्वद्वचनेन[७] पश्चात्कालीनः। यथा शिष्या (?ष्य आ)चार्यस्य (।) युगपत्कालीनः यथा प्रदीप(:) प्रकाशस्येति ॥(७०)

अत्र ब्रूमः। न चैतदेव युक्ता ह्येतस्मि त्रयः पूर्वदोषाः[८]।

अपि च पुनः यद्येवं क्रमः[९]। प्रतिषेधसद्भावत्वे याभ्युपगम्यते[१०]। प्रतिज्ञा-

7b हानिश्च ते भवति[। एतेन क्रमेण][8]स्वभावप्रतिषेधोऽ[पि सिद्धः।]

प्रभवति च शून्यतेयं यस्य प्रभवन्ति तस्य सर्वार्थाः (।)

प्रभवति न तस्य किन्न[११] भवति शून्यता यस्येति ॥(७१)

यस्य शून्यतेयं प्रभवति तस्य सर्वार्थाः लौकिकलोकोत्तराः प्रभवन्ति (।) किं कारणं। यस्य हि शून्यता प्रभवति तस्य प्रतीत्यसमुत्पादः प्रभवति। यस्य प्रतीत्यसमुत्पादः प्रभवति तस्य[१२] चत्वा(र्या)र्यसत्यानि प्रभवंति। यस्य चत्वार्यार्य-सत्यानि[१३] श्रा[1]मण्यफलानि भवन्ति। सर्वविशेषाधिगमाः भवन्ति। यस्य सर्वविशे-षाधिगमाः प्रभवन्ति। तस्य त्रीणि रत्नानि बुद्धधर्मसंघाः प्रभवन्ति। यस्य प्रतीत्य-

---

[१] VT. Omits प्रत्यवमन्तः　[२] VT. एवं त्वद्वचनेन　[३] VT. नोपपन्नः प्रतिषेधवत् प्रतिषेध्योऽपि स स्यात्　[४] VT. यश्च　[५] VT. ० भावप्रतिषेध०　[६] VT. तत्र पूर्वं ० हेतुः　[७] VT. Omits—त्वद्वचनेन　[८] VT. नैतदेवम्। एतस्मिन् क्रमे पूर्वोक्ता दोषाः　[९] VT. Omits क्रमः　[१०] VT. प्रतिषेधभावो भवताऽभ्युपगम्यते। सा ह्यसिद्धतः　[११] VT. किञ्चिन्न　[१२] VT. Omits यस्य ० भवति　[१३] VT. प्रभवंति। ० सत्यानि

समुत्पादः प्रभवति तस्य धर्मो धर्महेतुर्धर्मफलञ्च प्रभवति[१]। तस्याधर्मोऽधर्म-हेतुरधर्मफलञ्च प्रभवति। तस्य क्लेशः क्लेशसमुदयः क्लेशवस्तुनो[२] च प्रभवान्ति। यस्यैतत् सर्वं भवति पूर्वोक्तं तस्य सुगतिदुर्गतिव्यवस्थ[ा] सु[2] गतिदुर्गतिगमनं। सुगतिदुर्गतिगामी मार्गः[३]। सुगतिदुर्गतिगमनव्यतिक्रमणं सुगतिदुर्गतिव्यतिक्रमोपायः सर्वसंव्यवहाराश्च लौकिकाः स्वयमधिगन्तव्याः (।) अनया दिशा किञ्चित् शक्यं वचनो(?नमु)पदेष्टुमिति। भवति[४] चात्र(।७१)

यः शून्यतां प्रतीत्यसमुत्पादं मध्यमां प्रतिपदमनेकार्थं[५]।
निजगाद प्रणमामि तमप्रतिमसंबुद्धमिति ॥[६] (७२)

कृतिरियमाचार्यनागार्जुनपादान(ां ....[3] एकत्र श्लोकशत ४५०॥

॥ लिखितमिदं श्रीधर्मकीर्तिना सर्वसत्वहेतोः यथालब्धमिति[७] ॥

॥विग्रहव्यावर्त्तनी॥[४०]

---

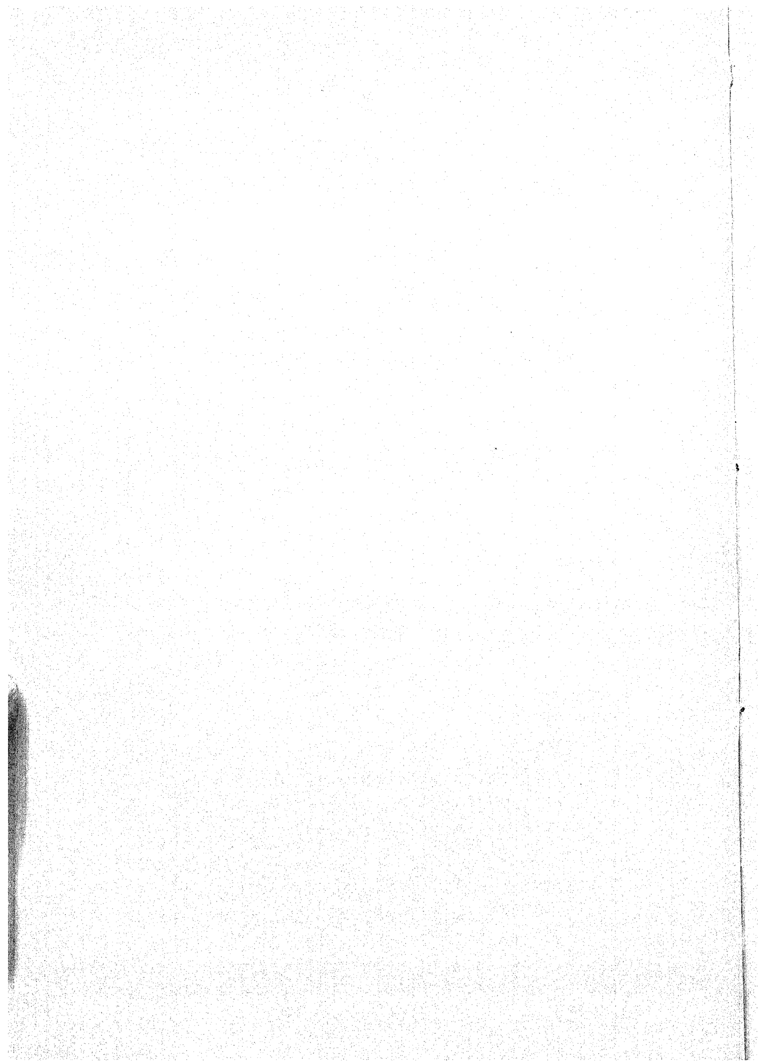
[१] VT. Omits प्रभवति [२] VT. क्लेशवस्तूनि [३] VT. प्राणी
[४] VT. Omits भवति [५] VT. ० पदमेकार्थां [६] VT. विग्रहव्यावर्त्तनि-प्रकरणटीकायाः प्रथमप्रमोदावतारः आचार्यनागार्जुनेन कृतः समाप्तः।

भारतीयपण्डितेन ज्ञानगर्भेण लोकचक्षुषा वन्द्यरक्षितेनानूदितः।

The colophon. of the kārikās is: विग्रहव्यावर्तनीकारिका नाम आचार्येणार्यनागार्जुनेन मानकलशेन (शल्-सुङ) कृता समाप्ता।

(१) भारतीयपण्डितेन ज्ञानगर्भेण (874 A.C.) भोटलोकचक्षुषा कवा(भिजनेन) श्रीकूटेन चानूदितः। (२) पुनः कश्मीरकपण्डितेन जयानन्तेन (1060 A.C.?) लोकचक्षुषा खु(वास्ताव्येन) सूत्रश्रिया चानूदितः।

[७] तत्रैव भोटभाषायां—"स्लोब-द्पोन्-क्लु-ग्रुब्-ग्यिस् म्जद्-प छिग्स्-सु ब्चद्-प ब्शि-ब्र्ग्य-ल्ङ-ब्चु-प।" (=आचार्यनागार्जुनकृता सार्द्धचतुःशतिका कारिका)



APPENDIX I

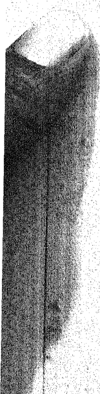
विग्रहव्यावर्त्तनी कारिकाप्रतीकानुक्रमणी

APPENDIX II

नामानुक्रमणी

APPENDIX III





PUBLICATIONS

of

The Bihar and Orissa Research Society

1. A Descriptive Catalogue of Manuscripts in Mithila

By

Kashi Prasad Jayaswal, M. A. (Oxon.), Vidyāmahodadhi

and

[illegible]

Vol. II Literature, Prosody and Rhetoric Manuscripts

By K. P. Jayaswal

Price Rs. 3

2. Pārijātaharaṇa Nāṭaka of Umāpati Upādhyāya

Edited and Translated by Sir George Grierson
O. M., K. C. I. E., I. C. S. (Retired)

Price Rs. 5

To be had of—

The Bihar and Orissa Research Society, Patna

---

1. Journal of Francis Buchanan (afterwards Hamilton) Patna and Gaya in 1811-12

Edited with Notes and Introduction by V. H. Jackson

Price Rs. 10

2. Journal of Francis Buchanan Shahabad in 1812-13

Edited with Notes and Introduction by
C. E. A. W. Oldham, C.S.I.

Price Rs. 10

To be had of—

The Bihar and Orissa Research Society, Patna

PRIVILEGES OF AN ORDINARY MEMBER

1. To be present at all ordinary meetings, which are held twice a year, and at the annual general meeting held in the month of February or March.
2. To propose and second candidates for ordinary membership.
3. To introduce visitors at any meeting of the Society.
4. To receive free of cost copies of the Journal, fascicule, etc., issued by the Society after the date of his election.

The annual subscription for an ordinary member, residing within the provinces of Bihar and Orissa, is Rs. 12 and for others Rs. 10, which is due on election (unless such election takes place on or after the 1st of July in which case half subscription only will have to be paid for that year, or on or after the 1st of December, in which case no subscription will have to be paid for that year), and on the 1st of January in each succeeding year. A member may at any time compound his future subscription by the payment of Rs. 180 in the case of a resident within the provinces of Bihar and Orissa, and Rs. 150 in the case of others.

N.B.—**All communications respecting this Journal should be addressed to—**

A. BANERJI-SASTRI
M.A. (Cal.), D. Phil. (Oxon.)
Bihar and Orissa Research Society, Patna Museum Buildings
Patna (Bihar)

ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS, ALLAHABAD
PRINTER—M. N. PANDEY